

Ernazar DÁWENOV, Mámbetkerim QUDAYBERGENOV,
Jígagúl USPANOVA

ANA TILI

GRAMMATIKA, DURÍS JAZÍW HÁM TIL ÓSIRIW

ULÍWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEPLERINIŇ
4-KLASÍ USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

NÓKIS
«QARAQALPAQSTAN»
2017

UWK: 372.881.512.121
KBK 81.2 (5Qar)
D-59

Respublikaliq maqsetli kitap qori esabidan ijara ushin basip shıǵarıldı

Kitap — bilim bulaǵı. Ol tereń bilim alıwda seniń eń jaqın dostıń, aqılǵóyiń hám járdemshiń boladı. Kitaptan seni qızıqtıratuǵın kóp ǵana bahalı pikirlerdi, keńeslerdi oqıysań. Sonlıqtan da kitaptı taza uslaw, hesh jerin sızbay, kirletpey paydalanıw hárbir oqıwshınıń ádiwli wazıypası. Sebebi bul kitaptan tek ǵana sen emes, al sen-nen keyingi jetkinshegiń de paydalanatuǵın bolsın.

Qımbatlı balalar! Bilim bulaǵı bolǵan kitaptı taza etip uslawǵa ádetleniń.

D-59

UWK: 372.881.512.121
KBK 81.2 (5Qar)

E. Dáwenov,

M. Qudaybergenov,

J. Uspanova. **Ana tili, 4-klass:**

Grammatika, durıs jazıw hám til ósiriw.
Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017. 192 bet.

ISBN 978-9943-981-45-4

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2017.
© E. Dáwenov hám basqalar, 2017.

1-SENTYABR — ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ GÁREZSIZLIGI KÚNI

Tapsırma: Gárezsizlik bayramı haqqında kishi tekst dúziń.

Kerekli sózler: biygárez mámleket, 1-sentyabr, Ózbekistan Respublikası, Gárezsizlik maydanında.

3-KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

§ 1. Gáp hám sóz.

1-shınıǵıw. Oqıń. Tekst ne haqqında ekenin aytp berıń.

QARAQALPAQ TILI — RAWAJLANǴAN MILLIY TIL

Qaraqalpaq tili — Qaraqalpaqstan Respublikasında jasawshı qaraqalpaq xalqınıń milliy tili. Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyligi berilgennen keyin erkin

rawajlanıw jolına tústi. Házir qaraqalpaq tili oǵada bay milliy ádebiy tillerdiń birine aylandı. Onda qaraqalpaq xalqınıń pútkil ómiri, ruwxıy baylıǵı, ótmishi, házirgi dáwiri hám keleshegi óz kórinisin tapqan.

1. Tekstte neshe gáp bar?
2. Gápler bir-birinen qalay ajratıladı?

2-shınıǵıw. Tómendegi gáplerdiń irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Hár bir gápti bas háripten baslap jazıń.

Gúz boldı jawın jawıp, kún suwıta basladı tereklerdiń japıraqları sarǵaydı mallarǵa qora dúzetildi mal qoranıń sırtı sıbaldı.

3-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Gápler qanday mazmun bildirip tur? Xabar gápten soń qanday irkilis belgisi qoyladı?

Baǵımızda bar biziń,
Alma, almurt hám júzim,
Shiyrin-sheker miyweli,
Jemislerge bay gúzim.

(Tolıbay Qabulov)

1. Qosıqtıń bir tobında neshe gáp bar?
2. Jemisler sóziniń sinonimin tabıń.

4-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tómendegi berilgen sózlerden tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Sapuwranıń kishkene úkesi ... klasta oqıydı.
2. Kósheniń eki boyına ... terekler otırǵızılǵan.
3. Sayalı tereklerdiń astına ... otırǵıshlar qoyılǵan.
4. Jazda ... miyweler pisedi.

Kerekli sózler: *jas, tórtinshi, túrli, sulıw.*

1. Hárbir gápte neshe sóz bar?
2. Gáplerden soń qanday irkilis belgisi qoyılǵan?

§2. Dawıslı hám dawıssız sesler.

5-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen sózlerden dawıslı seslerdi tawıp, astın sızıń.

Stanciya, zavod, úyrek, fabrika, qurılıs, hákke, súwen, kanal, óndiris, ıdıs, máhál, yolka, qudıq, tártip, ekskursiya, maqluq.

1. Harbir sózde neshe dawıslı ses bar?
2. Juwan dawıslı seslerdi atań.

bilet

Sesler **dawıslı** hám **dawıssız** bolıp ekige bólinedi. Bul sesler jazıwda **háripler** menen tańbalanadı.

Dawıslı háripler: a, á, e, ı, i, o, ó, u, ú.

Dawıssız háripler: b, d, f, g, ǵ, h, x, j, k, q, l, m, n, ń, p, r, s, t, v, w, y, z, sh, c, ch.

6-shiniqiw. Dáslep qosıqtı túsınıp oqırń. Jińishke dawıslı seslerdi aytıp berıń.

Sağan arnap anajan,	Ustazlarım kewli shad,
Qosıq aytıp beremen,	Seniń menen aǵama,
Sabaqlardan bárqulla,	Aqlamasam sútińdi,
Tórt-bes alıp kelemen.	Meni perzent sanama.

(Shiyrin Atamuratova).

1. **Anajan, ustazlarım** sózlerinde neshe juwan dawıslı ses bar?

Dawıslı sesler **juwan** hám **jińishke** bolıp ekige bólinedi.

Juwan dawıslı sesler: a, o, u, ı.

Jińishke dawıslı sesler: á, ó, ú, i, e.

7-shiniqiw. Kóp noqattırn ornına dawıslılardıń tiyislin qoyıp, kóshirip jazırń.

1. Aerodromda hár t...rli sam...lyotlar kóp. 2. J...-ńishqa orw m....háli k...ldi. 3. B...zler hár j...lı m...k-keden m...l ...nim alam...z. 4. Ayǵab...ǵar — eń zúra...tli, may alınatuǵın ósimliklerdiń biri.

1. **Mákke, zúraátli** sózlerinde qanday dawıslı sesler bar?

oaksal

8-shiniqiw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Sálem ber dep ata-anam úyretken,
Júregime jastan quyıp sezimdi.

Sálem berip kórsetilgen húrmetten,
Jasarǵanday sezinemen ózimdi.

(*Xalmurat Saparov*).

1. Qosıqtaǵı **u-ú** hám **i-i** háriplerine itibar beriń.
2. **U-ú**, **i-i** háripleri sózdiń qay jerinde kelgen?

9-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **a-á** hám **o-ó** háripleriniń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. N...kiste j...qarı hám orta arnawlı oqıw ...rınları bar. 2. Bıyl qawın, ǵ...rbız, k...pusta, geshir, piyaz mol boldı. 3. Perdegúl balalar baqshasında t...rbiyashı bolıp isleydi. 4. Men j...ldasım menen kin...ǵa bardım.

1. Gáplerdegi **a**, **o** háripleri qanday buwın jasadı tur?
2. **á-ó** she?

10-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń.

Ul perzentiń — quwanışlı toyxanań,
Qız perzentiń — barıp keler bay qalań.
Jaqsı perzent — ómirińniń quwatı,
Qartaysań da jasartadı qaytadan.

(*Tilewbergen Jumamuratov*).

1. Qosiqti sulw etip kóshiriń.
2. Dawıssız seslerdiń astın sızırń?

Dawıssız sesler **únli** hám **únsız** bolıp ekige bólinedi.

Únli dawıssız sesler: b, d, g, g', j, l, m, n, n', r, z, v, w, y.

Únsız dawıssız sesler: f, k, x, h, q, p, s, t, sh, c, ch.

11-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi kóshirip jazırń.

Waqıt, vertolyot, mákan, vagon, baǵman, telefon, asfalt, daǵaza, shofyor, duwtar, haqıyqat, xalıq, xabar, shańǵıt.

1. Sózlerdegi únli dawıssız sestirń astın sızırń.
2. «Haqıyqat» sóziniń mánisin túsindiriń.
3. **Baǵman, duwtar** sózlerin buwıńǵa bólip aytırń.

teatr

12-shınıǵıw. Sózlerdi sulw etip kóshirip jazırń.

Qaharman, húrmet, mektep, máhál, shashtárez-xana, yoshlanıw, televizor, konfeta, ziynet, wáde, ráhát, gilem, gálle, velosiped.

1. Sózlerdiń aqırında kelgen seslerge itibar beriń.
2. Únsız sestirń astın sızırń.

Únli dawıssız seslerdiń únsız dawıssız seslerden jubayları boladı.

Únli sesler:	b	d	g	ǵ	j	z	v
Únsız sesler:	p	t	k	q	sh	s	f

l, m, n, ń, r, w, y únlileriniń únsız jubayları, al **x, h, c, ch** únsız sesleriniń únli jubayları joq.

13-shınıǵıw. Oqırń.

1. Ábdimurat yoshlanıp sóyledi. 2. Tisińdi hár kúni tis chyotkası menen tazalap tur. 3. Biziń turmısımız kúnnen-kúnge gúllenbekte. 4. Rayxan awıllıq emlewxfanada bas shıpaker bolıp isleydi.

1. Birinshi hám tórtinshi gápti sulıw etip kóshirip jazırń.
2. Jubaylası joq únli seslerdiń astın sızırń.

14-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqırń.

Ol ashıq turǵan qapıdan jiyegi buldırap kórinip turǵan aspanǵa qaradı. Bul bultlar — Nawrızdıń aqsha qarınıń xabarshısı. Shıraǵım, onnan seskenbe! Ol qásiyetli qar! Qaqaman qıstı shıǵarıp salıp, jaynaǵan báhár paslın jetelep keletuǵın nesiybeli qar. (*Ábdimurat Atajanov*).

1. Gáplerdiń sońına qoyılǵan irkilis belgilerin túsindirirń.
2. **B-p, d-t** háripleri sózdiń qay jerinde kelgen?

jazba

15-shiniğıw. Kóp noqattıń ornına **v-f** hám **h-x** háripleriniń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ...atiyma tórtinshi klasta oqıydı. 2. Men temirjol ...okzalına bardım. 3. Dárriw Mosk...adan Ash...abadqa baratuǵın poezdǵa mindim. 4. Zul...iya kiyim tigiw ...abrikasında isleydi.

1. Olardıń qaysısı únli, qaysısı únsiz dawıssız ses ekenligin aytıp berıń.

2. h-x háripleriniń astın sızıń.

16-shiniğıw. Berilgen sózlerdiń hárqaysısına ayırım gáp qurań.

Xojeli, hákke, bárha, xalıq, húrmet, ustaxana.

1. **H** hám **x** háripleri qanday sesler?

2. Olardıń qaysı orınlarda keletuǵının aytıp berıń.

ÁLIPBE

17-shiniğıw. Berilgen sózlerdi oqıń.

Akademik, basketbol, cirk, dástúr, chek, tań, elektr, fakultet, gúmis, ğamxor, hárre, xurma, ilaqa, imkaniyat, jámiyet, keńislik, qánige, láblebi, motocikl, noqat, orden, órmekshi, piyshembi, ruwziger, somsa, túyeli, universitet, úshew, voleybol, waqıya, yadla, zoopark, shórek.

1. Sózlerdi álipbe tártibinde aytıń.

2. Álipbe tártibinde neshe sóz berilgen?

|| Háriplerdiń belgili tártip penen izbe-iz ||
jaylastırılıwı **álipbe** dep ataladı.

ÁLIPBE

Qaraqalpaq álipbesindegi háripler, olardıń dúziliw tártibi hám atları

Q/t	Baspa	Jazba	Ayti- lıwı	Kirill	Q/t	Baspa	Jazba	Ayti- lıwı	Kirill
1	A a	<i>Aa</i>	a	а	18	N n	<i>Nn</i>	ne	н
2	Á á	<i>Áá</i>	á	ә	19	Ń ń	<i>Ńń</i>	ńe	ң
3	B b	<i>Bb</i>	be	б	20	O o	<i>Oo</i>	o	о
4	D d	<i>Dd</i>	de	д	21	Ó ó	<i>Óó</i>	ó	ө
5	E e	<i>Ee</i>	e	е, э	22	P p	<i>Pp</i>	pe	п
6	F f	<i>Ff</i>	fe	ф	23	R r	<i>Rr</i>	re	р
7	G g	<i>Gg</i>	ge	г	24	S s	<i>Ss</i>	se	с
8	Ǵ ǵ	<i>Ǵǵ</i>	ǵa	ҕ	25	T t	<i>Tt</i>	te	т
9	H h	<i>Hh</i>	he	х	26	U u	<i>Uu</i>	u	у
10	X x	<i>Xx</i>	xa	х	27	Ú ú	<i>Úú</i>	ú	ү
11	Í í	<i>Íí</i>	i	ы	28	V v	<i>Vv</i>	ve	в
12	I i	<i>Ii</i>	i	и	29	W w	<i>Ww</i>	we	ў
13	J j	<i>Jj</i>	je	ж	30	Y y	<i>Yy</i>	ye	й
14	K k	<i>Kk</i>	ke	к	31	Z z	<i>Zz</i>	ze	з
15	Q q	<i>Qq</i>	qa	қ	32	Sh sh	<i>Shsh</i>	she	ш, щ
16	L l	<i>Ll</i>	la	л	33	C c	<i>Cc</i>	ce	ц
17	M m	<i>Mm</i>	me	м	34	Ch ch	<i>Chch</i>	che	ч

1. Háriplerdi dawıslap oqıń.
2. Háriplerdiń jazılıwına itibar berıń hám sulıw etip kóshiriń.

18-shınıǵıw. Berilgen gápplerdi kóshirip jazıń.

1. Sultanbek tórtinshi klasta oqıydı. 2. Traktorshi traktorın joldıń shetinde toqtattı. 3. Azat sport penen shuǵıllanadı. Ol jáhán chempionı boldı. 4. Murat lyotchik bolmaqshi.

1. **Sh, ch** háripleriniń astın sızıń.
2. Olar sózdiń qaysı orınlarında kelgen?

Qaraqalpaq álipbesinde eki ses **sh, ch** háripler birikpesinen (S hám h, c hám h) turadı.

Shabandoz, shákirt, shejire, chemodan, chek.

19-shınıǵıw. Sózlerdi álipbe boyınsha kóshirip jazıń.

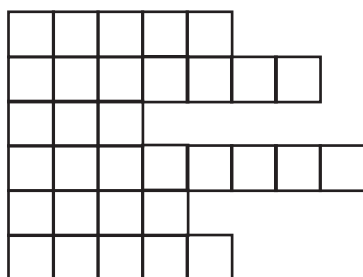
Xojeli, Beruniy, Qońrat, Moynaq, Shomanay, Kegeyli, Nókis, Aqqala, Tórtkúl, Ellikqala, Ámiwdárya, Qanlıkól, Taqiyatas, Shımbay, Qaraózek, Taxtakópir.

1. Ata-anańızdıń tuwılǵan mákan jayın gáp ishinde keltirip jazıń.
2. Tórtkúl, Ámiwdárya, Qaraózek sózleriniń jazılıwın bilip alıń.
3. **Sh** háribiniń jazılıwına itibar berıń.

Bilimińizdi sınap kóriń

Tapsırma.

1. Berilgen sózlerdi izbe-iz ketekshelerge jaylas-tırıń.
2. Hárbir sózdi sıpatlap beriń.

Hárip
Dawıslı
Ses
Dawıssız
Únli
Únsız

20-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqırń.

Qaraqalpaqstanım gúllep jasnay ber,
Gúllerdiń bostanın alǵa baslay ber.
Sen **quyashqa, nurǵa** megzeyseń taza,
Dúnya qansha tursa, sonsha jasay ber.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi sulıw etip kóshirip jazırń.
2. Dawıslı seslerdiń astın sızırń.

21-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdiń hárbirine baylanıslı bir ǵap qurap jazırń.

Vitamin, faner, cirk, asfalt, shyotka, teatr

Úlgi: Miywe hám palız eginleri vitaminge bay boladı.

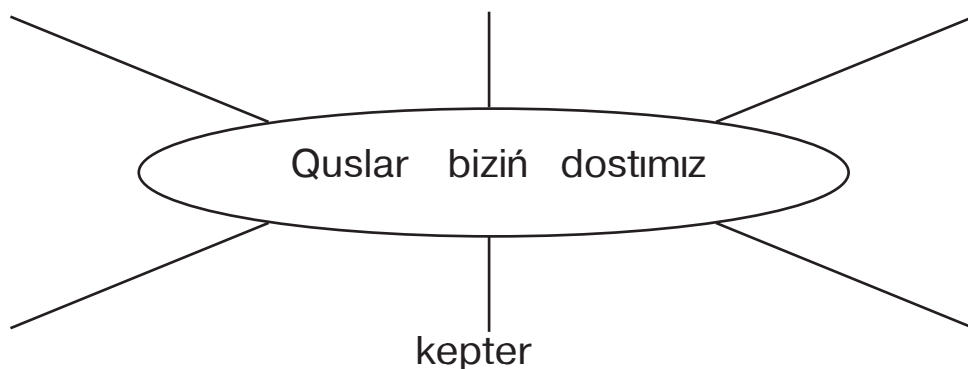
1. Berilgen sózlerdiń astın sızıń hám sorawların qoyıń.

22-shınıǵıw. Sózlerdi salıstırıp oqıń.

Q háribi	X háribi	H háribi
Qaraqalpaq qonaq qálem Aqqala Moynaq waqıt	Xalıq Xojeli, miymanxana xızmet, xat tariyx ximiya baxıt, paxta	qaharman mehir, hárip gáwhar hákke hiyle hadal

Q, x, h háripleri sózdiń qaysı ornlarında kelgen.

23-shınıǵıw. Quslardıń atın jazıń.

1. Jazğan sózlerińizdegi únli seslerdiń astın bir sızır.
2. Únsız seslerdiń astın eki sızır.

Tapsırma: Berilgen sózlerden úsh gáp dúzip, kóshirip jazır.

bilim	shırağı	kitap
baxıt	keltiredi	miynet
balıq	awlaydı	balıqshı

1. Hárbir gápten soń qanday belgi qoyladı?
2. Noqattan soń sóz qanday hárip penen jazıladı?

24-shınıǵıw. Klastaǵı oqıwshılardıń atların álipbe tártibinde aytıp berir.

Tórt oqıwshınıń atına baylanıslı gáp qurań.

Úlgi: Azamat tórtinshi klasta oqıydı.

Tapsırma:

1. Álipbeni yadlap aytıp berir.
2. Qaraqalpaq tilinde neshe hárip bar?
3. Hárip birikpesi she?
4. Dawıslı hám dawıssız ses neshew?

§3. Túbir sóz hám qosımta

25-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi túbir hám qosımtaǵa defis (-) arqalı ajratıp jazır.

Baxıtlı, jazıwshı, egislik, paraxatshılıq, jaqtılı, otırǵısh, doslıq, miynetkesh, súwretshi, tártipli, chayxana.

Úlgi: *sız-ǵısh, jas-lardıń,...*

Sózdiń tiykarǵı máni bildiretuǵın bólegi **túbir sóz** dep ataladı. Mısalı: **kitap, qálem, dárya, bult, gúl, taw, qala, ana, áke.**

26-shınıǵıw. Tekstti oqıp, mazmunın sóylep berıń.

Jolbarıs **túyege** ózin attı. Túyeniń berjaǵı oypawıt bolǵanlıqtan, **jolbarıstıń** artqı **ayaqları** jerge tiye qoymadı. Jolbarıs **órkeshten** tislewi menen salırıap tura berdi. Túye baqırıwı menen **awılǵa** qaray keldi.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbirin hám qosımtaların aytırıń.

jazǵısh

27-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, qosımtalardıń astın sızırıń.

Jońıshqa-liq, kitap-lar, terek-lik, dárya-nıń, sharwa-shılıq, batır-ǵa, atız-dıń, sekir-gish.

Sózdiń túbir sózge jalǵanıp keletuǵın bólegin **qosımta** dep aytamız. Qosımta ózliginen máni ańlatpaydı.

28-shinóiw. Kórkemlep oqín.

Qarlıgash kelse úylerge,
Bezdir**meń** ballar, uyad**an**,
Tilek**les** bolıp sizler**ge**,
Qanat**lap** keler qıyad**an**.

(*Gúlistan Dáwletova*).

1. Qara menen jazılğan bólekshelerge itibar beriń.
2. Olar máni ańlatıp tur ma?

Túbir sózge bir yamasa birneshe qosımtalar jalğanıp keledi. Mısalı: ań-**shı-lar-dı**, balıq-**shı**, balıq-**shı-lıq**, balıq-**shı-lar-dan**.

29-shinóiw. Sózlerdi kóshirip jazıń.

Suw, suwshı, suwlı, sóz, sózlik, kóp, kópshik, temir, temirler, balıqlar, daladan, dostı,

1. Qosımtalardıń astın sızıń.
2. **-lar, ler** qosımtaların túsindirip beriń.

30-shinóiw. Berilgen gáplerdi oqıń.

1. Jaylawı **otlı** bolsa, malı semiz, sıyırları **sútli** boladı. 2. **Jasıńnan miynetti** súy. 3. **Kóshemizdiń** eki boyında sayalı terekler ósip tur. 4. **Mekteptegi ustaxanada** hár túrli **buyımlar** islenedi.

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń qosımtaları qanday xızmet atqarıp tur?

31-shiníw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Miynet etpey **elge** ókpeleme, tógin tókpey **jerge** ókpeleme.
2. **Qapta** qalgansha **tapta** qalsın.
3. **Ekkende** joq, **tikkende** joq, **qırmanda** tayar (Naqıl-maqallar).

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdegi qosımtalardıń astın sızın hám olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıp berin.

paraxatshılıq

32-shiníw. Kóp noqattırn ornına berilgen qosımtalardıń tiyislinin jalgap, kóshirip jazın.

1. Klas... parta... tazadan qoyılğan.
2. Bazar... bazar... qayttı.
3. Bıyl dárya... qayır... ekken qawın zor boldı.
4. Oqıwshı tártip... hám ádep... bolıwı tiyis.
5. Dúkan... túrli qálem... aldım.

Kerekli qosımtalar: -dan, -shılar, -nır, -ına, -ımızğa, -lar, -li, li, -nan, -ler, -ında.

1. Túbir sózge tiyisli sorawın qoyın.
2. Qosımtalar qanday xızmet atqarıp tur?

33-shiníw. Berilgen sózlerdi oqın.

Etik, etikshi, miynetkesh, miynet, tárbiya, tárbiyashi, túyin, kewilli, kewil, bil, bilgish, túyinshik, etikke, tárbiyalıq, miynettiń, kewilge.

1. Dáslep tek túbir sózlerdi terip jazıń.
2. Qosımtalı sózlerdi sońınan jazıń.
3. Qosımtalardıń xızmetine itibar beriń.

34-shınıǵıw. Qawıstıń ornına kerekli qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Baǵ() baǵdı aralap júr. 2. Pada() malların ot-shóp() jerge baǵıp júr. 3. Suw() ǵawa-shanı suwǵarıp atır. 4. Kitap() bilim joq. 6. Bilim — ómir() azıq.

Kerekli qosımtalar: *-shı, -sız, -lik, -man, -shılar, -li.*

1. Túbir sózlerge tiyisli sorawın qoyıń.
2. Qosımtalardıń xızmetin aytıp beriń.

§4. Dórendi sóz

35-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Qoyshı, temirshi, temirshilik, basshı, jazǵısh, jazba, jazıwshı, jazıwshılıq, ańshı, ańshılıq, aspaz.

Túbir sózdiń astın bir ret, sóz jasawshı qosımtanıń astın eki ret sızıń.

Túbir sózge sóz jasawshı qosımtanıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan jańa mánili sóz **dórendi sóz** dep ataladı. **Mısalı:** As + paz, suw + shı, suw + ılı, xızmet + ker.

36-shınıǵıw. Oqırń. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajiratiń.

Aqıllı, súwretshi, basshı, chayxana, juwirǵısh, bilim.

1. Túbir sóz qanday sorawǵa juwap berip tur?
2. Dórendi sóz she?

Dórendi sózdi túbir hám qosımtalarǵa bóliwge boladı. Mısalı: **ayt-qısh, maza-ılı, is-ker.**

37-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

Jońıshqa, oyınshıq, júrgish, jońıshqalıq, oyın, kóylekshen, kóylek, qosıqshı, qosıq.

1. Dáslep túbir, soń dórendi sózlerdi jazırń hám olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp beriń.

baxitli

38-shınıǵıw. Oqırń.

1. **Baǵman** miywe aǵashlarına tárbiya beredi.
2. Jazda **shireli** miyweler hám **mazalı** qawınlar kóp

boladı. 3. **Suwshi** ğawashalardı waqtında suwġaradı.
4. Dúkannan úkeme **oyinshıq** satıp ákelip berdim.

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń mánilerin aytıp beriń
hám sorawların qoyıń.

39-shınıǵıw. Sózlerge (**-shı, -lı, -li, -shılıq, -kesh, -ker**) qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń.

Baxıt, sawın, paraxat, miynet, kewil, ilim, xızmet.

Qálegen 4 sózdi ğap ishinde keltirip jazıń hám olardıń
jańa mánisine itibar beriń.

40-shınıǵıw. Sózlerdi sulıw etip kóshirip jazıń.

Taw, klass, toǵay, atız, kanal, baǵ, terek, sız, jaq,
muǵallım, ań, qur, hiyle, súwret, bala, qala, mallar.

1. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıwǵa bola ma?
2. Túbir sóz dep nege ayıladı?

|| Túbir sózdi mánili bóleklerge bóliwge bolmaydı. ||
Mısalı: **as, suw, bas, aql.**

41-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge sóz jasawshı qosımtalardıń
tiyislinin qosıp, kóshirip jazıń.

Temir, súwret, talap, jaz, ayt, oqı, kór, as, bil, ilim, miynet, túyin, taw, paxta, pille, atız, oyın,

Kerekli qosımtalar: -qısh, -gısh, -shi, -ǵısh, -sız, -kesh, -lıq, -shik, -shıq, -paz.

1. Payda bolǵan sózdiń mánisin túsindirıń.

42-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurań.

Ańshi, temirshi, padashi, sayalı, aspaz.

1. Túbir sóz benen dórendi sózlerdiń bir-birinen ózgesheligin aytıp berıń.

43-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Tártipli** bolıw — hárbir oqıwshı ushın tiykarǵı wazıypa. 2. **Sayalı** terektiń astında jatıp dem aldım. 3. **Baǵman** balaların óz kásibine úyretti. 4. **Aqıllı** adam istiń kózin bileli.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdegi sóz jasawshı qosımtalardıń astın sızıń.

§5. Túbirles sózler

44-shınıǵıw. Berilgen sózlerden túbiri birdey sózlerdi izbe-iz kóshirip jazıń.

Suwlı, úyshi, sútli, suwsız, sútsiz, úylik, bahalı, bahasız, bahalaydı, suwlıq, suwdı, úysız, úydi, sútıti, bilim, bilgish, bildir.

Úlgi: *dos, doslıq, doslarsha, t.b.*

Túbiri birdey sózlerdegi qosımtalardıń astın sızıń.

Túbiri birdey bolǵan sózlerdi **túbirles sózler** deymiz. Túbir sózge hár túrli sóz jasawshı qosımtalar jalǵanıw arqalı túbirles sózler jasaladı. Mısalı: **basla, baslıq, baslama, basshı, basqarma.** Bul sózlerdiń hámmesi **bas** degen sózden dórelgen.

45-shınıǵıw. Oqıń.

1. Xızmetkerler jumıstı tez basladı. 2. Allamurat jumısta baslama kóterdi. 3. Balalar ushın arnalǵan kitaplar baspadan shıqtı. 4. Aldında bastırması bar úyge jaqınladıq. 5. Kárwandı baslawshı aqıllı insan edi.

1. Túbirles sózlerge túbiri birdey bolǵan túbir sózdi aytıp berıń.
2. Olarǵa tiyisli sorawların qoyıń.

46-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Búgin qaraqalpaq tilinen jazba jumısı boldı. 2. Jazıwshı qızıqlı shıǵarmalar jazdı. 3. Men azanda oqıwǵa kettim. 4. Qońıraw qaǵılǵannan soń oqıtıwshı sabaqtı tamamladı.

1. Túbiri birdey bolǵan sózlerdi tawıp, astın sızır.
2. Olardıń hárbirine tiyisli sorawların qoyır.

47-shınıǵıw. Tómenдеgi берілген sózlerden birneshe túbirles sózlerdi jasaır. Olardı izbe-iz kóshirip jazır.

Sız, bil, óner, suw, aqıl.

Úlgi: *oqıw, oqıdı, oqıǵısh, oqıtıwshı.*

Túbirles sózlerdiń mánilerin túsindirir.

48-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń aldına dáslep tiykarǵı túbir sózdi jazıp, keyin túbirles sózlerdi reti menen kóshirip jazır.

Payda, tanıs, tanısıw, bahalı, orınlı, paydasız, orınsız, bahasız, orınlıq, paydalı, tanıstı, baha.

Úlgi: *jaz, jazba, jazıw, jazıwshı, jazǵısh.*

Bir túbir sózden neshe sóz jasalǵanın aytp berir.

49-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń túbirin qosımtadan defis (-) arqalı ayırıp jazır.

1. Bas, baslama, baspa, baspaq, basıw, bastırma, basqısh, baslawısh, baslawshı. 2. Jol, jolbasshı, jollı, jolsız, jolawshı, joldas, joldaslıq, jollama.

Úlgi: *Ań, ań-shı, ań-shılıq.*

1. Hárbir sózdiń mánisin túsindiríń.
2. Olardı qanday sózler deymiz?

50-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı (-man, -men, -shılıq, -shilik) qoyıp, kóshirip jazıń.

Mektebimizdiń janında úlken baǵ bar. Baǵ... ata miywe aǵashlarına jaqsı tárbiya beredi.

Respublikamızda baǵ... ele de rawajlanbaqta.

1. Úyińizdiń átirapında qanday miyweler ósip tur?

51-shınıǵıw. Berilgen qosımtalardan paydalanıp, ketekshedegi sózlerdi tolıqtırıń (ıw, ılma, ıq)

S	I	Z					
S	I	Z					
S	I	Z					
S	I	Z					

1. Payda bolǵan sózler qalay ataladı?
2. Túbirles sózler dep nege ayıladi?

52-shınıǵıw. Oqıń. Túbirles sózlerdi tawıp, aytıp berıń.

1. Jumıstı aqılǵa uǵras islew kerek. 2. Aqılsız kóp nárseni oylanbay isleydi. 3. Rústem — júdá aqıllı bala.

4. Aqlı kámil, ilimi zor,
Ilimli el bolmaydı xor.

(Berdaq)

5. Hasıl tastan shıgadı,
Aql jastan shıgadı.

(Naqıl)

1. «Aql» sóziniń mánisin aytıp berıń.

paytaxt

53-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtaların qosıp, kóshirip jazıń.

jaz	.	.	.	.	.	.	.	.	.
oql	.	.	.	.	.	.	.	.	.
sız	.	.	.	.	.	.	.	.	.

1. Jańadan payda bolǵan sózlerdiń mánisin túsindirıń.

Tákirarlaw

54-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi kóshirip jazıń.

Suw, suwshı, baxıtlı, kúsh, túyin, sóz, sózlik, kúshli, túyinshik, baxıt, tártipli, aql, kewil, aqıllı, kewilli.

1. Túbir sózdiń astın bir ret, dórendi sózdiń astın eki ret sızıń.

2. Túbirleri birdey sózlerdi anıqlań.

55-shinigiw. Tóمندegi túbir sózlerden birneshe túbirles sózler jasań.

1. Duz. 2. Bas. 3. Ayt. 4. Sız. 5. Tártip. 6. Aql.

Úlgi: *temir-shi, temir-dey, temir-di,*

1. Sózlerdiń túbirin qosımtalardan defis (-) arqalı bólip jazıń.
2. Hárbir sózdiń tiyisli sorawların qoyıń.

Sorawlar:

1. Túbir dep nege aytamız?
2. Qosımta degenimiz ne? Mısallar menen túsindirıń.
3. Dórendi sóz dep nege aytamız? Mısallar menen dálilleń.
4. Túbirles sózler dep nege ayıladi? Mısallar keltiriń.

§ 6. Qosımtanıń túrleri

56-shinigiw. Sózlerdi oqıń.

Túyinshik, vrachtan, zúraátli, pecheniyeni, egislik, bilgish, súwretshi, boyshań, hiyleker, joldıń, bağda, tabıslı, ekskavatorshı, mártlik, cirkke.

1. Sózlerdiń túbirin aytıp berıń.
2. Qosımtalarına itibar berıń.

Qosımtalar **sóz jasawshı** hám **sóz túrlewshı** bolıp ekige bólinedi.

Sóz jasawshı qosımtalar túbir sózge qosılıw

|| arqalı jańa mánili sózdi payda etedi. **Mısalı:** siz-
|| **ğışh**, tabıs-**ker**, qoy-**shı**, bil-**gish**. ||

57-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Gúzlik** biydaydı gúzde egedi. 2. **Qurılısshı** jaydı sapalı etip saldı. 3. Mektebimizde **tártipli, úlgili, bilgish** oqıwshılar kóp. 4. Bizler **baxıtlı, shadlı** turmısta jasap atırmız.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qosımtalarınıń astın sızıń.

2. Qosımtalar qanday xızmet atqarıp tur?

58-shınıǵıw. Sózlerge **-lıq, -lik, -shı, -shi, -kesh, -ker, -paz** qosımtalarınıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń.

Batır, márt, is, as, qosıq, súwret, óner, ay, atız, jıl, terek, ań, hiyle, sóz, dúkan, ilim.

1. Jańa mánili sózler qalay jasaladı?

2. Aspaz, qosıqshı, súwretshi sózlerine sorawın qoyıń.

59-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Shınında da, **biziń** úyimizdiń qasınan bir-eki hákke erte **báhárden** baslap shıqılıqlap shıqpaytuǵın edi. Gá **terektiń** basına, gá tawıqlardıń qasına uship-qonıp júredi. Olardıń qaraqshı **hákkeler** ekenin eń aldı

menen Mehriban kóripti. Bir kúni Mehriban **mektep-ten** kiyatırsa, **hákkeniń** birewi qarawıl turıp, birewi tawıq tuwatuǵın **ketekten** bir **máyekti** tumsıǵına tislep ushıp ketipti...

(ÓserbayXojaniyazov).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qosımtaların anıqlań.
2. Olar qanday xızmet atqarıp tur?

Sóz túrlewshi qosımtalar gáptegi sózlerdi bir-birine baylanıstırıw ushın qollanıladı. Bul qosımtalar túbir sózge jalǵanǵanda, jańa mánili sóz jasamaydı. Mısalı: gúl-**ler**, klas-**qa**, mektep-**ke**, kanal-**ǵa**, ayt-**tı**, bar-**dı**, terek-**tiń**, ket-**tim** t.b.

60-shınıǵıw. Qawıs ornına tiyisli qosımtalardı qosıp, kóshirip jazıń.

1. Men 1-sanlı qánigelestirilgen mektep () tórtinshi klas () oqıyman.
2. Raziya radio () sóyledi.
3. Perdebay jerge túsken japıraq () sıpırdı.
4. Dáwletbiyke bala () arnalǵan kitaplardı súyip oqıydı.

Kerekli qosımtalar: -larǵa, -ında, -dan, -tiń, -lardı.

1. Juwan buwınlı qosımtalardıń astın sızırń.
2. Qosımtalar jańa mánili sóz jasay aldı ma?

61-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdiń hárbirine sóz túrlewshi qosımta jalǵap, birneshe gáp qurap jazırń.

Mektep, kitap, suw, jol, bala, sabaq.

62-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

1. Bul waqıya **Túrkiyanıń** Tarsus **qalasınıń** átirapında bolǵan edi. 2. **Afrikaǵa** uship baratırǵan **láyleklerge búrkitler** hújim etedi.

(Gazetadan).

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózler qanday sorawlarǵa juwap beredi?

telefon

63-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵırń.

1. **Oqıwdan** keliwden **atama** qawıńǵa qarıq tartıwǵa kómeklestim. 2. Sóytip, **bizler qawındı** demde egip boldıq. 3. **Qawınıń tárbiyasına** da kómeklestim. 4. Etken **miynetimiz** bosqa ketpedi.

(T. Tóremuratov).

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń qosımtaların aytıp berıń.
2. Olar qanday qosımtalar dep ataladı?

Túbir sózge geyde **sóz jasawshı** hám **sóz túrlewshi** qosımtalar qatarlasıp jalğanıp keledi. Bunday orınlarda sóz jasawshı qosımta dáslep, sóz túrlewshi qosımta onnan soń jalğanadı.

Mısalı: miynet-**kesh-ler-ge**, traktor-**shı-nı**, dos-**lıq-tıń**, balıq-**shı-lar-dan**, bil-**gish-ti**, t.b.

64-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Respublikamızdıń ǵállekeshleri** ǵálle tapsırıw jobasın zıyatı menen orınladı. 2. **Baqshada balalar** ushın túrli oyınshıqlar bar. 3. Jumıs islewdi **tájiriybeli adamlardan** úyreniw kerek.

Qara hárip penen jazılğan sózlerdegi sóz jasawshı qosımtanıń astın bir ret, sóz túrlewshi qosımtanıń astın eki ret sızıń.

65-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Maqtanıshı úlkemniń,
Ósip atır jas qala,
Qalanıń kóp adamı,
Oylap qalma az shıǵar.

Xızmetinde hámmeniń,
Kitapxana, asxana.
Turǵınları qalanıń,
Temir jolshı, gazshılar.

(Xalmurat Saparov).

1. **Úlkemniń, qalanıń** sózlerin túbir hám qosımtağa ajratıń.
2. **Kitapxana, temir jolshi** sózleriniń mánisin túsindiriń.

66-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Biz... zavod... bar.... 2. Ferma... mal... dala...
jayılıp júr. 3. Muǵallım bala... úy... berilgen tapsırma...
sora.... 4. Aydos mektep... úy... qayt....

Kerekli qosımtalar: *-ler, -qa, -dıq, -nıń, -ları, -da, -lardan, -ge, -nı, -dı, -ten, -ine, -tı.*

1. Qosımtalardıń astın sızırń, olardıń xızmetin túsindiriń.

67-shınıǵıw. Qawıstıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Bıyl pille () pille tapsırw jobasın artıǵı menen
ornıladı. 2. Tártip () bolw, bilim () tereń iyelew
— oqıwshı () ádiwli wazıypası. 3. Súwret () súwret
() sheberlep saldı.

Kerekli qosımtalar: *-keshler, -li, -di-, -lardıń, -shi, -tı.*

Qosımtalardıń astın sızırń.

68-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqrń.

Qaraqalpaqstan — nurlı **bostanı́m**,
Dúnyada kóp seniń ullı **doslarıń**,
Ústirt, Qaratawıń **baylıqlar** káni,
Baslanıp tur barlıq tariyx, **dástanı́n**.

(Tolıbay Qabulov).

Qara hárip penen jazılğan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ayırıp, aytıp berıń.

69-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Aygúl — tórtinshi klas... oqıw... . 2. Alistan bulıtay bolıp kóringen terek... — biziń awıl.
3. Traktor... traktor... álleqashan ońlap qoydı.

Kerekli qosımtalar: *-lik, -tıń, -shısı, -shılar, -ların.*

Qosımtalardıń astın sızıp, bir-birinen ayırmasın aytıp berıń.

§7. Birikken sózler

70-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń.

1. Meniń ájaǵam **Xojeliden** keldi. 2. **Atqulaq, qarabaraq, aqbas** — bular biziń jerimizde ósetuǵın ósimlikler. 3. Jerimizge **asqabaq, palawqabaq** ektik. 4. Haywanat baǵında **jolbarıs, tasbaqa** hám

birqazan, aqqutandi kórdik. 5. **Buzawbas** ızgarlı jerde kóp boladı.

Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń mánilerin aytp berıń.

Mánisi hám jazılıwı boyınsha tıǵız birigip ketken sózlerdi **birikken sózler** deymiz. Mısalı: **Ámiwdárya, Nursulıw, sútlimek, suwqabaq, belbew, Erpolat.**

71-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi birikken sózlerdi kóshirip jazıń. Olardıń qalay birikkenligin tusında qawıs ishinde kórsetiń, sorawların qoyıń.

Atqulaq, duzshı, Bestóbe, bilimli, Ziybagúl, bas kiyim, túyetawıq, súwretshi, iyttúynek, ayaq kiyim, temir jol, asqazan, Erkindárya, jazlıq, Altıńkól.

Úlgi: *Seyitkamal* (*Seyit* + *kamal*) t.b.

72-shınıǵıw. Tómendegi birikken sózlerdi sol túrinde oqıp shıǵıń.

Qarabaraq — qara+baraq,
 baspasóz — baspa+sóz,
 Sırdárya — Sır+dárya,
 asqazan — as+qazan,
 buzawbas — buzaw+bas,
 ashıwdas — ashıw+das.

Bul sózlerdiń qalay birikkenligin hám jazılıwın bilip alıń.

qolğabı

73-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń.

Dawıt..., sút..., Qońır..., qırq..., Ellik..., palaw..., Quwanış..., qur..., qara..., at..., ayǵa..., as..., suw...

Kerekli sózler: *kól, at, burış, qala, qabaq, buwın, shigin, baqa, jarma, qus, baǵar, taqta, qulaq.*

Payda bolǵan sózler neni ańlatadı? Sorawların qoyń.

74-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

1. Qızketken saǵasın Ámiwdáryadan aladı. 2. Men dúkannan qolǵap satıp aldım. 3. Jarǵanat gewgimge qaray ushıp júredi. 4. Bizler Xojeli — Qońırat baǵdarına júretuǵın avtobusqa mindik.

Úlgi: **Kespas kespe** *hám as* **degen** *sózlerdiń birigiwinen jasalǵan.*

1. Birikken sózlerdiń qalay birikkenligin hám mánilerin aytıp berıń.

75-shiníqıw. Tómendegi birikken sózlerdi qatnastırıp hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń.

Astaqta, iytbalıq, Aysánem, bıyl, sútburısh.

1. Bul sózlerdiń qalay birikkenligin aytıp berıń.
2. «Sútburısh» qalay tayarlanadı.

76-shiníqıw. Kóshirip jazıń.

1. Tasbaqa ásten jılıslap júredi. 2. Búgin mektepte ata-analar jıynalısqı boladı. 3. Dáwletmurat aǵa usı jıynalısqı keledi. 4. Qaraqum menen Qızılqumnıń keń jaylawlarında qoylar emin-erkin jayıp júr.

Gáplerdegi birikken sózlerdiń astın sıızıp, mánilerin aytıp berıń.

ayǵabaǵar

77-shiníqıw. Tásirli etip oqıń.

1. Men Biybigúl menen kinoteatrǵa bardım.
2. Gúlziybanıń ájaǵası radiotexnik bolıp isleydi.
3. Porlıtaw, Aqqala, Qazaqdárya, Mergenataw degen jerler Moynaq rayonınıń aymaǵına kiredi.

Gáplerdegi birikken sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanlıǵın aytıp berıń.

78-shiníqıw. Kóshirip jazıń.

Aydosqala, Aqdárya, qara tori, Qaraoy, mal qora, kelsap, mal sharwashılıǵı, kepter, kózáynek, biyday reńli, qoljazba, Jetiqaraqshı, Qazanketken, Altinkól, sarı sınılı, kók ala, Bozataw, qırqayaq, Teńgeshashqan, sızılma, shegara.

Birikken sózlerdi tawıp, astın sızırń hám olardıń qalay birikkenligine itibar berirń.

79-shınıǵıw. Tásirli etip oqırń.

1. Men ata-anamnrń qolǵanatıman. 2. Menirń Ábdirazaq ájaǵam shegarada xızmet etedi. 3. Men Berdaqtırń «Amangeldi» poemasın oqıdım. 4. Kún suwıqta qolıma qolǵap kiydim.

1. Birikken sózlerdirń qalay birikkenligin bilip alırń.

2. Shegara, Amangeldi, qolǵap sózleriniń jazılıwın este saqlarń.

Birikken sózdirń sońǵısınıń dáslepki **q, k** sesleri geyde ózgerip **ǵ, g** bolıp ayıladı hám solay jazıladı. Mısalı: qolǵabıs — qol+qabıs, qolǵap — qol+qap, Amangeldi — aman+keldi, qolǵanat — qol+qanat.

80-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

Shegara — shek+ara

Qolǵap — qol+qap

jarǵanat — jar+qanat
búgin — bul+kún

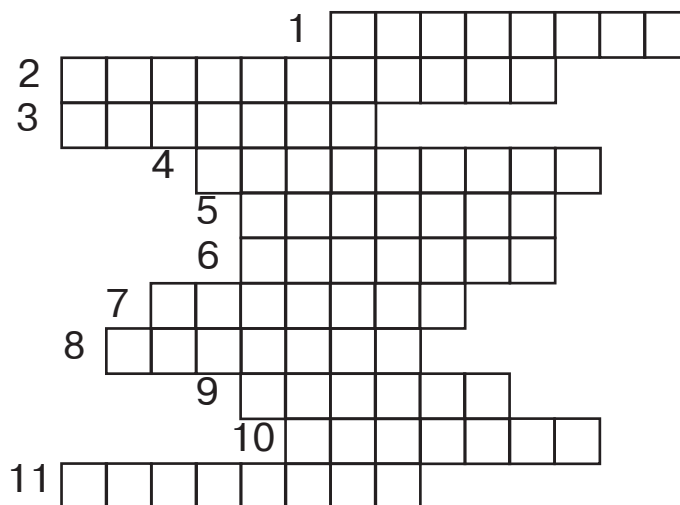
Birikken sózlerde qaysı sesler ózgeriske ushıraǵan?

81-shinıǵıw. Sózlerdi sulıw etip kóshirip jazıń.

Aygabaǵar, sútlimek, palawqabaq, Sultanbek, Aqsún-
gúl, Taxtakópir, Ellikqala, Shaxsánem.

«**Sútlimek**» sózin gáp ishinde keltiriń.

82-shinıǵıw. Ketekshelerge tómendegi sózlerdi jaylastırıń.

Allambergen, Ellikqala, jarǵanat, aqqutan, alabuǵa,
Qońrat, Qarataw, Aqdárya, Saqsaq, jolbaris, ashiwdas.

1. Hár bir sózdiń jazılıwın bilip alıń.
2. Qala atların gáp ishinde keltirip jazıń.

tonna-tonna

83-shınıǵıw. Tómendegi berilgen birikken sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń.

Hinjigúl, qolǵanat, asqazan, túyetawıq, jarǵanat.

1. Birikken sózler qanday máni ańlatadı? Sorawların qoyıń.

Tákirarlaw

84-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Tasbaqa hám shayan bolıp jora,
Kelisipti dos bolwǵa óz ara.
Sapar shegip jolǵa tústi ekewi,
Bellerinde bekkem qamar belbewi.

(Hamza Hákimzada).

Birikken sózlerdi tabıń. Olardıń qalay birikkenligin ayıp berıń.

Sorawlar:

1. Birikken sózler dep nege aytamız?
2. Birikken sózler qalay jasaladı? Mısallar keltiriń.

§8. Jup sózler

85-shinírw. Tóمندegi gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Gúlbáhár azanda **bet-qolin** juwdı. 2. Rústem **jora-joldasları** menen kinoǵa bardı. 3. **Dúrkin-dúrkin** qoylar otlaqlı jerde jayılp júr. 4. Balıqshılar **aw-duzaqların** salıwǵa tayarlap qoydı. 5. Bıyl báhárde **jawın-shashın** kóp boldı.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń astın sızırń hám jazılwrn bilip alırń.

Sózlerdiń juplasıp keliwi arqalı jasalǵan sózlerdi **jup sózler** deymiz. Jup sózlerdiń arasına defis (-) qoyladı. Mısalı: ata-ana, bala-shaǵa, jora-joldas, bes-altı, úlken-kishi.

86-shinírw. Tásirli etip oqrń.

Sáhárde sayrap turǵan,
Xosh hawaz búlbúlseń.
Kúni-túni jaynap turǵan,
Shámende bir gúlimseń.

(Reyimbergen Ayapbergenov).

Tili bar úlken-kishi,
El jatsa da ol jatpaydı,
Tolǵan mexanizm ishi
Tıqlıdap tınıp tappaydı.

(saat)

(Xalmurat Saparov).

1. Jup sózlerdi aytıp berin. 2. Olar qalay jazılğan.

87-shınıǵıw. Jup sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım-ayırım gáp jazın.

Jap-salmalar, shıbın-shirkey, topar-topar, taw-taw, ata-ana, qatar-qurbı, bes-altı.

Úlgi: Mektebimizde ata-analar jıynalıǵı boldı.

Jup sózlerdin jazılıwın este saqlan.

88-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqın.

1. Muzda topar-topar balalar sırganaq tewip júr.
2. Demalıǵ kúni adamlar parkte bala-shaǵası menen qıdırıp júredi. 3. Fermanın úyir-úyir jılqıları dalada jaylıp júr.

Jup sózlerdi tabın hám olardin qalay jasalǵanın aytıp berin.

Geypara jup sózler bir sózdin qaytalanıp keliwi arqalı jasaladı. Mısalı: **taw-taw, dúrkin-dúrkin, gúrbeń-gúrbeń, juwıra-juwıra, ayta-ayta.**

89-shınıǵıw. Qara hárıp penen jazılğan sózlerdin aralarına defis (-) qoyıp, kóshirip jazın.

1. Jaz aylarında bizde **túrli-túrli** miyweler pisedi.
2. **Pada pada** mallar otlaqlı jerde jaylıp júr.

3. Balalar **juwira juwira** sharshadı. 4. **Jılı jılı** sóyleseń, jılan ininen shıgadı.

Bul sózlediń qalay jasalǵanın aytıp berıń.

90-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli jubaylasların tawıp, aralarına defis (-) qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Mektebimizdiń dógeresine qatar ... terekler otırǵızdıq. 2. Kanaldırn rashındaǵı qar jilt ... etip kózdi qamastradı. 3. Ishki jayda birewler gúbir ... sóleydi. 4. Men juwira ... entigip qalıppan.

1. Olar qalay jasalǵan?
2. Qanday sorawlarǵa juwap berip tur?

taw-taw

91-shınıǵıw. Tómenдеgi јup sózlerdi qatnastırp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń.

Úlgi: *Olar úlken-úlken ğarbızlardı saylap aldı.*

Úlken-úlken, juwira-juwira, dúk-dúk, pada-pada, jaza-jaza.

92-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılardıń jarısı jılma-jıl ótkeriledi. 2. Ol barlıq waqıyanı izbe-iz aytıp berdi. 3. Men Ábdiǵappar menen júzbe-júz sóylestim. 4. Shopan qoyların keshte birme-bir kózden ótkerdi.

Berilgen gáplerdiń ishinen jup sózlerdi tawıp, astın sızırń hám olardıń qalay jasalǵanına itibar beriń.

Qaytalanıp kelgen sózdiń dáslepki jubayına **-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe** qosımtaları jalǵanıp keliw arqalı da jup sóz jasaladı. Olardıń arasına defis qoyılıp jazıladı. Mısalı: **qolma-qol, kózbe-kóz, betpe-bet, úyme-úy.**

93-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına tiyisli jubaylasların qoyıp, jup sóz etip kóshirip jazırń.

Baspa-..., gezekpe-..., jekpe-..., awılma-..., awızba-..., jılma-..., úyme-..., qolma-..., júzbe-... .

Bul jup sózlerdiń qalay jasalǵanlıǵın túsindirirń.

94-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

1. Muǵallım oqıwshılardı atpa-at shaqırdı. 2. Kish-kene Sultan kórgenlerin birme-bir aytıp berdi. 3. Baǵman baǵqa jılma-jıl jas nállerdi otırǵızadı.

Sózlerdegi **-ma-me, -pa-pe, -ma-me** qosımtaları qalay jalǵanıp tur?

95-shiniğıw. Qosıqtı tásirli etip oqır.

Polat orağı qolında,
Júrgen talaptır jolında.
Atızdır **ońı-solında**,
Júrgen **kún-tún** oraqshılar.

(Kúnxoja).

Mańlayırnan ağızıp ter,
Jaqsı-jamandı sinap kór.
Jaqsı adamnır keynine er,
Sonda jolır bolar, balam.

(Berdaq).

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerge itibar berir.
2. Jup sózlerdir sınarların salıstırır.

Mánileri bir-birine qarama-qarsı sózlerdir
juplasıp keliwinen de jup sóz jasaladı. Misalı:
uzın-qısqa, juwan-jıńışke, oń-sol.

96-shiniğıw. Kóshirip jazır.

1. Hámmemiz jaydır tez pitiwine erteli-kesh kómek berdik.
2. Bayram kúni parkte qız-jigit seyil etti.
3. Kúni-túni oqıymız kitap,
Bilmey qalsań awhalır shataq.

(Ábdirazaq Seytjanov).

Sózler qalay juplasqan, aytıp berin.

97-shinigiw. Berilgen sózlerdi oqın. Mánileri qarama-qarsı sózlerdi tawıp, jup sóz jasań.

Juwap, azıp, áste, aǵa, dushshı, qısqa, soraw, tozıp, aqırın, ini, ashshı, uzın, pás, kóp, bálent, az.

Úlgi: Kóp-az.

98-shinigiw. Tásirli etip oqın.

1. Sársen hár kúni azanda **kórpe-tósegin** ózi jıynaydı. 2. Bizler demalıs kúnleri hár túrli **oyın-zawıqlar** ótkerip turamız. 3. Quwat kinoda kórgenlerin **asıqpay-albıramay** aytıp berdi.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge itibar berin.
2. Gáplerde qanday sózler juplasıp tur?

Eki túbirli sózdiń óz ara juplasıp keliwinen jup sóz jasaladı. Mısalı: **aǵa-ini, kórpe-tósek, aǵayın-tuwǵan, oyın-kúlki, qozı-ılaq, jora-joldas.**

99-shinigiw. Kóshirip jazın.

1. Men jora-joldaslarımdı tez-tezden kórip turaman.
2. Jaslar úlkenlerdi izzet-húrmet etiwleri tiyis.
3. Bizler aǵayın-tuwǵanlarımız benen qatnasıp turamız.
4. Yolka aǵashı qısı-jazı jasarıp turadı.

Gáplerdegi jup sózlerdiń astın sızıń, olardıń qanday sózlerden jasalǵanın aytıp berıń.

100-shınıǵıw. Jup sózlerdi qatnastırıp gáp qurap jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Kúni-túni, barlı-joqlı, úlken-kishi, bet-qol, jora-joldas, oyın-kúlki.

101-shınıǵıw. Oqıń. Jup sózlerge itibar berıń.

Aǵash-paǵash, eshki-peshki, un-pun, chay-pay, sál-pál, jekpe-jek, nan-pan.

Bul jup sózlerdiń keyingisi jeke turǵanda máni ańlata ala ma?

jawn-shashın

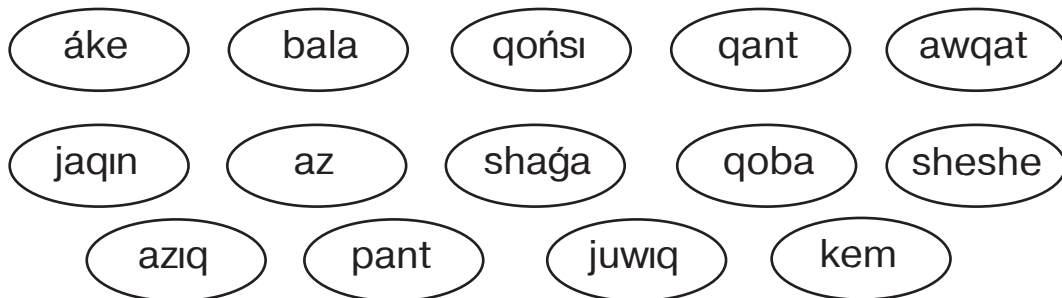
Ayırım jup sózlerdiń jubayı óz aldına bólek aytilmaydı hám máni bildirmeydi. Tek tiykarǵı máni bildiriwshi sóz benen juplasıp aytılp, jup sóz jasadı. Mısalı: **nan-pan, qoy-poy, chay-pay, bala-shaǵa.**

102-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jup sózlerdiń qalay jasalǵanın aytıp berıń hám astın sızıń.

1. Endi házlesip chay-pay iship alayıq. 2. Bir qıytaq jerge qawın-pawın ektik. 3. Jılǵa-saylardan

suw aqti. 4. Jaylawda qozı-ılaqlar sekirip-sekirip oynaydı.

103-shınıǵıw. Ushıp júrgen sózlerdi oqırń.

1. Mánisine qaray jup sóz jasań.

2. Jubayı óz aldına dara turǵanda máni bildiretuǵın jup sózlerdiń astın sızırń.

JUP SÓZLERDI TÁKIRARLAW

104-shınıǵıw. Oqırń.

1. Sánemjannır shashları,
Sap altınday sap-sarı,
Jalt-jult etip turadı,
Gúl-gúl dónip hár talı.

(Sadıq Nurimbetov).

2. Insan **ata-anasın** qanday jaqsı kórse, ana tilin de sonday jaqsı kóriwi kerek.

tap-taza

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń qalay jasalǵanın aytıp beriń. 2. Jup sózlerge sorawın qoyıń.

105-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qarlıǵashtıń tumsıǵı súyir bolǵanlıqtan, ol shıbın-shirkey uslawǵa júdá epli boladı. 2. Qarlıǵash shıbın-shirkeylerdi, qurt-qumırsqanı awqat etedi. 3. Qoy-eshkiler otlaqlı jerge jayılmaqta. 4. Aqsúńgúl qurbı-qurdasları menen tez-tez kórisip turadı.

Gáplerdegi jup sózlerdi tawıp, astın sızıń.

106-shınıǵıw. Jumbaqtı oqıń hám sheshimin tabıń.

1. Qanat, quyırq, kekili bar,
Qoqırayǵan sekili bar,
Waqtı-waqtı aytatuǵın
Go-go-goq qosıǵı bar.

(T. Mámbetniyazov).

Qosıqtaǵı jup sózlerdi tabıń.

Sorawlar

1. Jup sózler dep nege aytamiz?
2. Jup sózler qalay jasaladı? Mısallar keltiriń.

§9. Atlıq

107-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Shıpaker nawqastı emleydi. 2. Qońırat qalası qaraqalpaq tariyxında erteden belgili. 3. Muǵallım sabaqtı qızıqlı etip ótti. 4. Ádilbek úkeleri menen parkte qıdııp júrdi.

1. Atlıq sózlerdiń astın sıızıp, sorawların qoyıń.
2. **Qońırat** sóziniń jazılıwın yadta saqlań.

Zattıń atın bildiretuǵın sózlerdi **atlıq** deymiz. Atlıq sózlerge **Kim?** yamasa **Ne?** degen sorawlar qoyıladı.

Adamǵa **Kim?** degen soraw, al adamnan basqa zatlarǵa **Ne?** degen soraw qoyıladı. Mısalı: **Asqar, pomidor, sawınshı, qoyan.**

108-shınıǵıw. Oqıń. Sorawlardıń ornına kerekli sózlerdiń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Awırǵan adamdı (kim?) emleydi. 2. Adamǵa jaǵımlı (ne?) esip tur. 3. (Kim?) mektepte muǵallım

bolip isleydi. 4. (Ne?) hawada uship júr. 5. (Kimler?)
balıq awlap júr.

Kerekli sózler: balıqshılar, *samal*, *apam*, *qarlıgash*,
shipaker.

109-shınıǵıw. Tómendegi berilgen atlıq sózlerdi oqırń.

Kostyum, bala, ǵaz, dawıl, jánjel, búlbúl, dúbeley,
kóylek, úyrek, burshaq, dápter, eshki, shaqmaq,
gúldirmama.

- Úlgi:** 1. *Zatlar:* oramal, shalbar,...
2. *Adam, qus jániwarlar:* balıqshı, qırǵawıl, qoy...
3. *Tábiyat qubılısları:* jawın,...
4. *Waqıya yaki hádiyse atları:* kóterilis,...

Atlıq sózlerdi úlǵidegidey etip, toparlarǵa bólip jazırń.

injener

110-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

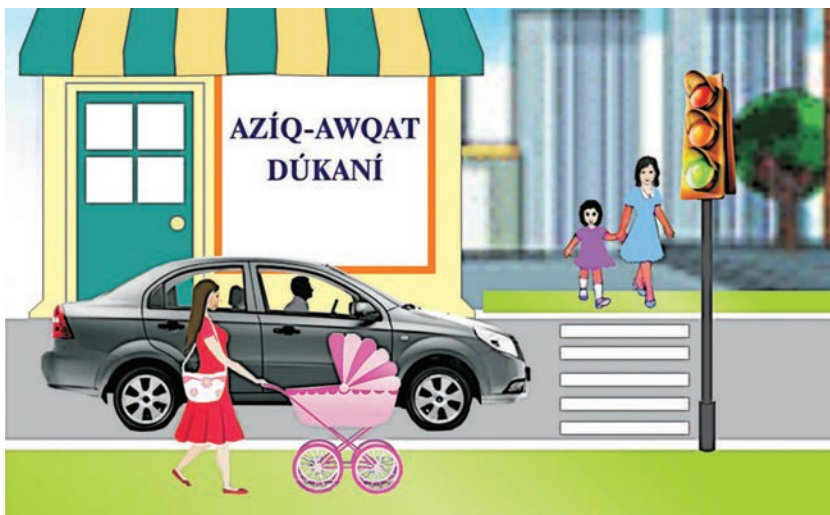
Shipaker, hárre, kiyim, qırǵawıl, qozı, biyday, buzaw,
shofyor, jazıwshı, velosiped, ilimpaz.

Dáslep **kim?** degen sorawǵa, sońınan **ne?** degen sorawǵa
juwap beretuǵın atlıq sózlerdi kóshirip jazırń.

qatʼgʻyda

111-shinigiw. Súwretlerdegi zatlardıń atın aytıń.

1.

2.

1. Bul sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. 2. Tiyisli sorawların qoyıń.

112-shinigiw. Oqir. Mazmunin aytip berir.

Baxtiyar iske kiristi. Eki saatqa shekem tinbastan jumis isledi. Jumis arasında ustani islew usilin barlap bard. Onir barliq qurallarin kordi. Asirese, Tawmurat ustani kesilgen agashlardi shegesiz bir-birine uylestirgeni onı juda qızıqtirdi.

(J. Seyitnazarov).

Sozlerdin tubirine qaray **kim?**, **ne?** degen sorawga juwap beretugin atliq sozlerdi tabir.

§ 10. Menshikli ham galabaliq atliqlar.

113-shinigiw. Oqir.

1. Berdaq ham Ajiniyaz — qaraqalpaq xalqini ulli shayirlari. 2. Kanaldaqi qatqan muzda balalar sirganaq tewip jur. 3. Zulfiya ham Gulzar kitapxanadan qiziqli kitaplar aldı. 4. Bıyl Tortkul, Ellikqala rayonlarına qidirip baramız.

1. Menshikli atliqlardi tabir.
2. Galabaliq atliqlardi aytip berir.

Atliqlar **menshikli** ham **galabaliq** bolip ekige bolinedi.

Adamga yamasa zatqa menshiklenip qoyilgan atti **menshikli atliq** deymiz. Misali: **Nawayi**,

Berdaq, Qarataw.

Menshikli atliqlar bas hárip penen jazıladı.

114-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Ernazar alakóz — qaraqalpaq xalqınıń batırı.
2. Qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli shayırlarınıń biri — Ájiniyaz.
3. Tashkent qalasında Aziya, Afrika, Latin Amerikası xalıqlarınıń dúnya júzilik kinofestivalı boldı.

Menshikli atliqlardı tawıp, astın sızır.

115-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqır.

1. Úrgenish, Termiz, Samarqand, Nókis,
Tashkent, Buxaralar atlandı tegis,
Ándijan, Namangan, Ferǵana, Qarshi,
Hámmeniń qolında ǵalaba jeńis.

(Tilewbergen Jumamuratov).

Qosıқтаǵı menshikli atliqlardı tabır.

metall

116-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Jerlesimiz Plis Nurpeyisov Ekinshi jer júzilik urısta

úlken qaharmanlıq kórsetti. 2. Ámiwdáryada úlken kópir bar. 3. Doslıq kanalı saǵasın Ámiwdáryadan aladı.

Menshikli atlıqlardıń astın bir, ǵalabalıq atlıqlardıń astın eki ret sızıń.

Zatlarǵa uluwma qoyılǵan attı **ǵalabalıq atlıq** deymiz. Mısalı: **toǵay, suw, klass, muǵallım, qálem, bala, awıl, kitap.**

Ǵalabalıq atlıqlar gáptiń basında bas hárıp penen baslanıp jazıladı. Al, basqa orınlarda kishi hárıp penen jazıladı.

117-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń.

1. Tórtkúl endi eń birinshi orayım,
Gúl jaynattı qalasınıń shırayın,
Xalıq jırlaǵan anaw Qırqqız jerinde,
Tuwdı talay Arıslan hám Gúlayım.

(Tilewbergen Jumamuratov).

Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlardı tabıń hám bir-birinen ayırmashılıǵın aytıń.

118-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Nazlımxan sulıw — Orta Aziya arxitekturasınıń

dúrdanalari bolǵan Ismayıl Samaniy, Xoja Axmet Yassawiy, Górá Ámir, Biybixanım, Tórebekxanım, Muxammed Tikesh, Maxmud Paxlawiyler menen bir qatarda turatuǵın arxitekturalıq ájayıp estelik.

(ÓserbayXojaniyazov).

Menshikli atlıqlardıń astın bir, ǵalabalıq atlıqlardıń astın eki ret sıziń.

kilogramm

Tákirlaw

119-shınıǵıw. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar tuwralı tómendegi sorawlar boyınsha gúrriń ótkeriń.

1. Házir sen qayerde jasaysań? (qaysı qala yamasa rayon, bólim yamasa awıl ekenligin aytıń).

2. Qaysı mekteptiń neshinshi klasında oqıysań?

3. Ákeń hám anań qaysı mákemede qanday jumıs isleydi?

4. Óziń sabaqtan bos waqıtlarıńda ne menen shuǵıllanasań?

5. Balalar ushın arnalǵan qanday kitaplardı oqıdıń?

6. Sen jasap atırǵan jerde dárya, kól, kanal, taw, bar ma? Atların atap shıq.

§ 11. Atliqtıń birlik hám kóplik túri

120-shınıǵıw. Hár bir baǵanadaǵı sózlerdi bir-biri menen salıstırıp oqıń.

Kepter	kepterler,	dápter	dápterler
alma	almalar,	shóje	shójeler
terek	terekler,	sawınshı	sawınshılar

Olardıń ózgesheligin aytıp berıń.

Atlıqlar **birlik** hám **kóplik** mánide qollanıladı.

Atliqtıń birlik túri jeke zattı bildirip keledi. Misalı: **kitap, qız, kóshe, mektep, bala, oqıwshı.**

Atliqtıń kóplik túri birneshe zatlardı bildiredi. Atliqtıń kóplik túri birlik túrine **-lar, -ler** jalǵawı jalǵanıw arqalı jasaladı.

Atlıq sózdiń keyni juwan buwıǵa pitse, **-lar**, jıńishke buwıǵa pitse **-ler** jalǵawı jalǵanadı.

Misalı: **kitaplar, kóller, qızlar, balalar.**

shofyor

121-shiniqiw. Naqillardi tásirli etip oqir.

1. Batir el ırısı,
Jawın jer ırısı.
2. Keñesli el azbas,
Keñ kiyim tozbas.
3. Til-buwinsız, oy-túpsız.

Atlıq sózlerdi tabır. Sorawların qoyır.

122-shiniqiw. Sózlerdi oqır.

Salma, qurılısshı, shıǵarma, terek, kitap, oqıwshı.

Úlgi: *Salmalardan sıldırlap suw aǵıp tur.*

1. Sózlerge dáslep kóplik jalǵawın jalǵań.
2. Sózlerdiń hárbirine bayanlawıshlı ayırım gáp qurap jazır.

123-shiniqiw. Qawsırmanıń ornına tiyisli kóplik jalǵawların qoyıp, kóshirip jazır.

1. Kishkene bala () hám qız () maydanshada oynap júr. 2. Kóshe ()diń eki boyında biyik-biyik terek () samal tartıp ósip tur. 3. Kól ()diń ústinen túrli qus () ushıp ótedi.

124-shiniqiw. Tekstti oqır.

Qala ortasidağı aydin jol menen mashinalar qurday qatnaydi. Joldıń eki qaptalında piyadalar júretuǵın soqpaq bar. Onıń eki boyında hár túrli terekler ósip tur. Bulardı mektep oqıwshıları óz qolları menen báhárde nálsheşinen otırǵızǵan edi.

(Xalmurat Saparov).

Kóplik jalǵawı jalǵanǵan atlıq sózlerdi aytıp berıń.

125-shınıǵıw. Oqıń. Atlıq sózlerge qanday jalǵawlar jalǵanǵan?

Ǵaz, úyrekler, qarlıǵashlar, kanallar, sıyr, tawıqlar, kól, kóller, úyrek, qoylar, qırǵawıl, balıqlar, sıyırlar, shóp, shópler.

Úy haywanlarınıń atların qatnastırıp birneshe gáp qurap jazıń.

§ 12. Atlıqtıń betleniwi

126-shınıǵıw. Oqıń.

Qurılısshıman, qurılısshısań, qurılısshı

Qurılısshimız, qurılısshısız, qurılısshı.

Qurılısshıarmız, qurılısshıarsız, qurılıshılar.

Atlıq sózlerdiń betleniwine dıqqat awdarıń. Betlik jalǵawın aytıp berıń.

Adam mánisinde qollanlatuğın atlıq sózler úsh bette, **birlik** hám **kóplik** túrinde betle-nedi. Mısalı: **birlik túrinde:** Men oqıwshıman. Sen oqıwshısań. Ol oqıwshı. **Kóplik túrin-de:** bizler oqıwshımız (oqıwshılarmız), sizler oqıwshısız (oqıwshılarsız), olar oqıwshı (oqıwshı-lar).

127-shınığıw. Atlıq sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik túrinde betlep, kóshirip jazıń.

Bala, súwretshi, sawınshi.

Úlgi: shofyorman, shofyorsañ, shofyor.

Betlik jalğawlarınıń astın sızıp kórsetiń.

128-shınıđıw. Kóshirip jazıń.

1. Men tórtinshi klastırn oqıwshısıman. 2. Olar eń aldağı qurılısshılar. 3. Sizler zavodtırn aldınğı jumıshılarısız. 5. Ol jas sawınshi 6. Bizler analarımızdırn eń jaqın járdemshilerimiz.

1. Betlik jalğawların tawıp, astın sızıń. 2. Olardıń qaysı bette, qanday sanda qollanılıp turğanın aytıp beriń.

Atlıq sózlerge betlik jalǵawları tómendegishe jalǵanadı:

Birlik túrinde:

I bette < -man, -pan, -ban

-men, -pen, -ben
-sań

II bette < -seń

III bette betlik jalǵaw bolmaydı.

Kóplik túrinde:

I bette < -mız, -pız, -bız

-miz, -piz, -biz

II bette < -sız

-siz

III bette betlik jalǵawı bolmaydı.

Atlıq sózdiń betleniw úlgisi:

	Birlik,	Kóplik
I bet	shayıрман	shayırmız (shayırlarmız)
II bet	shayırsań	shayırsız (shayırlarsız)
III bet	shayır	shayır (shayırlar)

129-shiniqiw. Kóp noqattırn ornına tiyisli betlik jalğawların qoyıp, kóshirip jazır.

1. Bizler xalqımızǵa turaq jay salıp beriwshi qurılısshılar... . 2. Sizler mámleketimizdi gúllendiriwshi eń aldınǵı jumısshılar... . 3. Sen hár jılı biydaydan mol zúraát beriwshi diyqan... . 4. Men bilimniń tereń sırların iyelewge umtılwshi oqıwshi... .

Atlıq sózlerdiń qaysı bette, qaysı sanda turǵanlıǵın ayıp berin.

130-shiniqiw. Atlıq sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanda betlep, betlik jalğawların defis (-) arqalı bólip jazır.

Ilimpaz, jazıwshı, diyqan.

Úlgi: *Ushqısh-pan, ushqısh-sań, ushqısh.*

«Ilimpaz» sózin gáp ishinde keltirip jazır.

131-shiniqiw. Qosıqtı dıqqat penen oqır.

Tilindegi kún hám ayman,
Aldındaǵı jortqan tayman,

Is buyirsa orinlayman,
Deydi aғam «kóp jasa»!

(Xalmurat Saparov).

Qosiqtağı betlengen atlıq sózlerdi tawıp, olardıń qaysı bette, qaysı sanda turǵanlıǵın aytıp berіń.

132-shınıǵıw. Tómendegi berilgen atlıq sózlerdi kóplik túrinde betleń. **Dos** sózin gáp ishinde keltiriń.

Muǵallim, dos, dúkanslı, baǵman.

133-shınıǵıw. Óz oyńızdan tórt atlıq sóz tawıp, olardı birlik hám kóplik sanda betlep, kóshirip jazıń. Betlik jalǵawlarınıń astın sızıń.

§ 13. Atlıqtıń tartımlanıwı

134-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ayırıp, kóshirip jazıń.

Jańla, qobız, ásirlerdiń **gúwası,**
Qaraqalpaq sózleriniń **saǵası,**
Qaytqan ǵazday ǵańqılдаǵan **únińe,**
Shadlıq qurǵan jańa turmıs **dúnyası.**

(Ibrayım Yusupov).

Qosıqtı yadlap alıń.

Zattıń kimge yamasa nege tiyisli ekenligin bildiretuǵın jalǵawlardı **tartım jaǵawları** deymiz. Mısalı: Meniń dápter**im**, seniń dápter**ıń**, onıń dápter**ı**, bizlerdiń dápter**imiz**, dápterler**imiz**, sizlerdiń dápter**ıńız**, dápterler**ıńız**, olardıń dápter**leri**.

135-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Saw júrsiz be, balalarım,
Keleshekke danalarım.
Kóp úmitler kútip otır,
Sizlerden ata-analarıń.

(*Ábdirazaq Seytjanov*).

Qosıқтаǵı tartımlanǵan atlıq sózlerdi tabırń hám tartım jalǵawınıń mánisin aytıp beriń.

vagon

136-shınıǵıw. Berilgen atlıq sózlerge **-m, -ım, -im, -ń, -ıń, -iń** tartım jalǵawların jalǵań.

Kitap, ana, joldas, el, ǵaz, aǵa.

Qálegen úsh sózdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń.

Atlıq sózlerdiń tartım jalǵawları menen ózgeriwi **atlıqtıń tartımlanıwı** dep ataladı.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge úsh bette, birlik hám kóplik sanda jalǵanadı:

Birlik túrinde:

I bet -m, -ım, -im,

II bet -ń, -ıń, -iń,

III bet -sı, -sı, -ı, -i,

Kóplik túrinde:

-mız, -mız, -ımız, -ımız

-ńız, -ńız, -ıńız, -ıńız,

-ı, -i.

Atlıq sózlerdiń tartımlanıw úlgisi:

	Birlik	Kóplik
I bet	anam	anamız, analarımız
	úkem	úkemiz, úkelerimiz
	jumısım	jumısımız, jumıslarımız
II bet	anań	anańız, analarńız
	úkeń	úkeńiz, úkelerıńiz
	jumısıń,	jumısıńız, jumıslarıńız
III bet	anası,	anaları
	úkesi	úkeleri
	jumısı	jumısları

137-shınıǵıw. **Qarındas, kiyim, úy, súwret** degen atlıq sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanda tartımlanıw úlgisi boyınsha tartımlań.

138-shinigiw. Kóshirip jazıń.

Ata-ana jaqtılı tańım,
Ata-ana — aqılım, ańım.
Shaqaları jemiske tolı,
Ata-ana miyweli baǵım.

(Xalmurat Saparov).

1. Tartım jalǵawlı atlıq sózlerdiń astın sızıń.
2. Atlıqlar neshinshi bette, qaysı sanda tartımlanıp tur?

139-shinigiw. Tómende berilgen atlıq sózlerge tartım jalǵawların úsh bette, birlik hám kóplik sanda qosıp, kóshirip jazıń. Tartım jalǵawlarınıń astın sızıń.

Ustaz, ilaq, tirek, perzent, shóje, ata.

140-shinigiw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Semiz ferma malları,
Otqa bay taw etegi.
Kórgende jańa jaylardı,
Qıyalıń yoshıp ketedi.

(Xalmurat Saparov).

1. Qosıқтаǵı atlıq sózlerge jalǵanǵan tartım jalǵawın tabıń.
2. Tartım jalǵawınıń qaysı bette, qaysı sanda turǵanın aytıp beriń.

141-shinigiw. Kóshirip jazıń. Tartım jalǵawınıń astın sıızıp, qaysı betke tiyisli ekenin aytıń.

1. Súyikli Ózbekistanımız gúllenbekte. 2. Bizler xalqımızdıń qurǵın turmısı ushın hadal miynetimizdi ayamaymız. 3. Sport densawlıǵındı bekkemleydi. 4. Miynet súygish xalqımız, jaslarımız baxıtlı turmısta jasaydı.

142-shinigiw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Sen meniń Ámiwdáryam, Qaratawım,
Tóbem kókti tireydi qurǵınlasań.
Sen meniń gúmbirlegen aq otawım,
Alaqanday bolsań da bir dúnyasań.

(Tólepbergen Mátmuratov).

1. Tartım jalǵawı jalǵanǵan atlıq sózlerdi tabıń, olardıń qaysı sanda turǵanın aytıp berıń.

Atlıq sózlerge kóplik hám tartım jalǵawları jalǵanǵanda, dáslep kóplik jalǵawı, onnan soń tartım jalǵawı jalǵanadı. Mısalı: kitap-**lar-im**, kitap-**lar-ıń**, kitap-**lar-ı**, kiyim-**ler-im**, kiyim-**ler-ıń**, kiyim-**ler-i**.

143-shiniqiw. Kóshirip jazır.

1. Bizler jaqın doslarımız benen tez-tezden ushırasıp turamız. 2. Egislik jerlerimizdi suwǵa qandırıp suwǵardıq. 3. Tórtinshi klass oqıwshıları sayaxatqa shıqtı. 4. Muǵallimlerimizdi bárqulla húrmet etemiz.

1. Atlıqtır kópik jalǵawınıń astın sızır.
2. Tartım jalǵawı qalay jalǵanıp tur?

144-shiniqiw. Tómendegi sózlerdi kóshirip jazır.

Mektep-mektebi, taraq-taraǵı, kitap-kitabı, terek-teregi, top-tobı, oraq-oragı, oyınshıq-oyınshıǵı, monshaq-monshaǵı, júrek-júregi.

1. Sóz aqırındaǵı seslerdiń ózgeriwine itibar berin.

Aqırı **k**, **q** hám **p** seslerine pitken atlıq sózlerge dawıslı sestен baslanǵan tartım jalǵawları jalǵanǵanda, **k** sesi **g** sesine, **q** sesi **ǵ** sesine, **p** sesi **b** sesine almasadı hám solay jazıladı. Mısalı: **bilek-bilegi**, **kásip-kásibi**, **ásbap-ásbabi**, **quymaq-quymaǵı**.

145-shiniqiw. Qawsırmanıń ornına tartım jalǵawınıń (ı-i) tiyislin qoyıp kóshirip jazır.

1. Jaslar ushın bilim esik () b́arqulla ashıq.
2. D́awletliniń eki qonaq () bir kúnde keledi.
3. Jaqsı sóz jan azıq ().
4. Sárbinazdıń aldına qoyǵan tilek () orındandı.
5. Jazda terektiń japıraq () kók-kóńbek bolıp dónip turadı.
6. Gúlbáhardıń shıǵarǵan esap () durıs bolıp shıqtı.

1. Sóz aqırındaǵı **k, q, p** sesleriniń ózgeriw sebeplerin aytıp berıń. Tartımlanǵan sózler qaysı sanda, neshinshi bette turǵanlıǵına itibar berıń.

146-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Watan ushın kerek bolsa júregim,
Ayamayman. Watan — meniń tiregim.
Bar kúshimdi xalıq isine sarp etiw —
Tuwǵanımnan oyımdaǵı tilegim.

(T. Seyitmamutov).

2. Egiz tuwdı eshkim meniń,
Ekew boldı ılaǵım.
Enshi etip ılaǵımdı,
Tislep aldım qulaǵın.

(Izbasar Fazilov).

1. Qosıqtaǵı tartım jalǵawı jalǵanǵan atlıq sózlerdi tabıń.

2. Túbir sózlerdiń aqırındaǵı seslerdiń ózgeriw sebebin aytıp berіń.

§ 14. Atlıqtıń sepleniwi

147-shınıǵıw. Oqıń.

1. **Toǵay** — xalıq baylıǵı. 2. Bizler qalıń **toǵaydıń** ishin araladıq. 3. Adamlar dem alıs kúnleri **toǵayǵa** barıp dem aladı. 4. **Toǵaydı** tamashalaw adamǵa lázzet baǵısh etedi. 5. **Toǵayda** túrli aǵashlar ósedı. 6. Keshke jaqın **toǵaydan** úyimizge qayttıq.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń hám qalay ózgergenine itibar berіń.

Atlıq sózlerdiń seplik jalǵawları menen ózgeriwın **atlıqtıń sepleniwi** deymiz.

Atlıq sózler ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orın seplikleri menen birlik hám kóplik sanda seplenedi.

Seplik jalǵawları menen ózgergen atlıq sózlerge **kim?, ne?, kimniń?, neniń?, kimge?, nege?, qayda?, kimdi?, neni?, kimnen?, neden?, qaydan?, kimde?, nede?, qayda?** degen sorawlar qoyıladı.

148-shinığıw. Kóshirip jazıń.

1. Kanaldıń suwı menen eginlerdi suwǵaradı.
2. Suwshı ǵawashaǵa suw jiberdi.
3. Altingúl tawıqlarǵa dńn saldı.
4. Aǵam keshte Tashkentten keldi.
5. Men mektepten kelip, apama járdemlestim.

neni?

Úlgi: *Aynazar esik aldındaǵı qardı gúredi.*

1. Seplik jalǵawları menen ózgergen atlıq sózlerdiń astın sızırń, tiyisli sorawların ústine jazırń.

149-shinığıw. Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisin oqırń.

Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisi

Birlik

Seplik-lerdiń atları	Sorawları	Atlıq sózlerdiń sepleniwi		
Ataw	kim? ne?	bala	awıl	keme
Iyelik	kimniń? neniń?	balanıń	awıldırń	kemeniń
Barıs	kimge? nege? qayaqqa?	balaǵa	awılǵa	kemege
Tabıs	kimdi? neni?	balanı	awıldı	kemeni
Shıǵıs	kimnen? neden? qaydan?	baladan	awıldan	kemedan
Orın	kimde? nede? qay jerde?	balada	awılda	kemedede

Kóplik

Seplik- lerdiń atları	Sorawları	Atlıq sózlerdiń sepleniwi		
Ataw	kimler? neler?	balalar	awıllar	kemeler
Iyelik	kimlerdiń? nelerdiń?	balalardıń	awıllardıń	kemelerdiń
Barıs	kimlerge? nelerge? qay jerlerge?	balalarǵa	awıllarǵa	kemelerge
Tabıs	kimlerdi? nelerdi?	balalardı	awıllardı	kemelerdi
Shıǵıs	kimlerden? nelerden? qay jerlerden?	balalardan	awıllardan	kemelerden
Orın	kimlerde? nelerde? qay jerlerde?	balalarda	awıllarda	kemelerde

1. Sepliklerdiń atların hám sorawların bilip alıń.

2. Atlıq sózlerdiń birlik hám kóplik sanda sepleniwine itibar berıń.

150-shınıǵıw. Úlgiden paydalanıp, **shofyor, túlki, toǵay** sózlerin birlik hám kóplik túrinde seplik jalǵawları menen sepleń. Olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

mashinist

151-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Oqıwshılar muğallimniń sorawlarına** tolıq juwap berdi.
2. **Qalanıń xalqı** jıldan-jılğa kóbeymekte.
3. **Kitap — adamniń** eń jaqın keńesgóyi hám joldası.

qayda?

Úlgi: *Azat qalada turadı.*

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń ústine tiyisli sorawların qoyıń hám qaysı seplikte, qaysı sanda turğanın aytıp beriń.

152-shınıǵıw. Qawıstıń ishine sol sózlerge tiyisli sorawların kórsetip, kóshirip jazıń.

1. Palawqabaqtı (), asqabaqtı () waqtında jep turıw densawlıqqa () paydalı.
2. Demalıs kúnleri Biybisánem () úkesin () taza hawada () qıdırtadı.
3. Biziń súyikli Watanımızda () balalar () shadlı turmısta jasaydı.

1. Bul sózlerdiń qaysı seplikte, qaysı sanda kelgenligin aytıp beriń.

2. Birikken atlıqlardı da eske túsiriń.

153-shınıǵıw. Oqıń. Atlıq sózlerge tiyisli sorawların qoyıń. Qaysı seplikte turğanlıǵın aytıń.

1. Bir kúni ana ǵaz palapanların ertip, úydiń aldındaǵı

kóldiń ishinde júzip júrdi. Al, Qurbanbaydıń kásibi — ǵazlarına hám palapanlarına qaraw edi. Múmkin ǵazları ósip-órbip júz bolar, bálkim mırń bolar. Bári bir olar kóptiki. Mine, biziń awılda mekteptiń dáslepki qus ferması usılay payda bolǵan edi.

(Óserbay Xojaniyazov).

§ 15. Ataw sepligi

154-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

1. **Jolawshılar** qálegen qalalarǵa **avtobus, poezd** yamasa **samolyotlar** menen baradı. 2. **Balalar** tánepis waqtında dalada oynap júr. 3. **Muǵallım** klastaǵı oqıwshılardıń qatnasın barladı. 4. Mallarǵa juǵımlı **ot-shópler** berildi. 5. **Sáliyma** sabaqqa jaqsı tayarlandı.

Ataw sepliginiń sorawları: **kim?, ne?, kimler?, neler?** Bul sepliktiń arnawlı jalǵawı bolmaydı. Mısalı: **kitap, kitaplar, úyrek, úyrekler, adam, adamlar.**

155-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına ataw sepliginde turǵan atlıq sózlerdiń tiyislinen qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... — densawlıqtıń saqshıları. 2. ... — oqıwshılardıń

tereń bilim alıwdaǵı eń jaqın dostı, aqılǵóyi hám járdemshisi. 3. ... jumısqa ketti. 4. ... sabaqqa kirdi. 5. Kóshe boyında ósip turǵan ... hawanı tazartadı, dem alıwdı jaqsılaydı.

Kerekli sózler: *kitap, muǵallım, terekler, aǵam, shıpkarlar.*

1. Sózler qanday sanda seplenip tur.

156-shınıǵıw. Tásirli etip oqır. Ataw sepligindegi sózlerdiń sorawların qoyır.

1. Rámuwza apası menen parkte qıdırıp júrdi. 2. Teplicada qıyar, pomidor ósip tur. 3. Muǵallım ótilgen sabaqtı soradı. 4. Oqıwshılar taza sabaqtı qunıǵıp tırılap otır. 5. Erikler, shiyeler, almalar gúlledi.

157-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, ataw sepliginde turǵan sózlerdiń astın sızır.

1. Oqıwshı barlıq jerde tártipli bolıp júriwi tiyis. 2. Mekteptiń dógeresine hár túrli gúller egilgen. 3. Tazagúl taxtaǵa shıqtı. 4. Mektep — bilim orayı.

(ne?)

Úlgi: *Qalıń qar jawdı.*

158-shinığıw. Tómente berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

Maqset, jońışqa, jumısshılar, miyweler, biyday, mektepler, muǵallimler, qońıraw.

§ 16. Iyelik sepligi

159-shinığıw. Berilgen gáplerdi oqıń.

1. **Shortanniń** sorpası tımawǵa em boladı. 2. Kútip turǵan **adamlardıń** sanı kem-kemnen kóbeymekte. 3. **Nurjamaldıń** aǵası jumıs babında Tashkentke barıp qayttı. 4. **Tawıqlardıń** shójeleri arman-berman juwırısıp júr.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawın tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Iyelik sepliginiń sorawları: **kimniń?, neniń?, kimlerdiń?, nelerdiń?**. Jalǵawları: **-dıń, -diń, -tıń, -tiń, -nıń, -niń**.

Sózdiń aqırı únli dawıssızǵa hám dawıslı seske pitkende, **-dıń, -diń, -nıń, -niń** jalǵawları jalǵanadı.

Mısalı: juldız**dıń**, balan**nıń**, inim**niń**.

Sózdiń aqırı únsiz dawıssız seske pitkende, **-tıń, -tiń** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: jumıstı**ń**, erik**tiń**, mekteptı**ń**.

160-shiníw. Kóshirip jazıń.

1. Qoyannıń izi qarda belgili bolıp turadı.
2. Mekteptiń aldında jıynalıǵ bolıp atır.
3. Awılımızdıń ortasına jańa mektep salındı.

1. Iyelik sepliginde turǵan sózlerdiń astın bir ret, ataw sepliginde turǵan sózlerdiń astın eki ret sızıń.

161-shiníw. Kóp noqattıń ornına **-dıń, -diń, -tıń, -tiń, -nıń, -niń** jalǵawlarınıń tiyislin qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Shıpakerler — densawlıq... — saqshıları.
2. Ana... kewli — balada, bala... kewli dalada.
3. Mektep... sport zalında ata-analar jıynalıǵı boldı.

neniń?

Úlgi: *Bizler Ámiwdáryanıń kópirinen arjaqqa óttik.*

2. Sózlerdiń sorawların ústine jazıp kórsetiń.

162-shiníw. Qosıqtı kórkemlep oqıń.

Márt Tumaris massagettiń
«Qırq qızınıń» urpaǵıman.
Perzentimen pechenegtiń,
Shóldiń qaraqalpaǵıman.

(Ibrayım Yusupov).

1. Kóshirip jazıp, iyelik sepligindegi sózlerdiń astın sızıń.

§ 17. Baris sepligi

163-shinig'iw. Kóshirip jazıń.

1. Islam **mektepke** ketti. 2. Gúlziyra **ǵazlarına** dán saldı. 3. Aǵam **emlewxanaǵa**, apam **mektepke** jumısqa ketti.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawınıń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Baris sepliginiń sorawları: **kimge?, nege?, qayda?, kimlerge?, nelerge?**. Jalǵawları: **-ǵa, -ge, -qa, -ke, -na, -ne, -a, -e**.

Sózdiń aqırı únli dawıssızǵa hám dawıslı seske pitse **-ǵa, -ge**, al únsiz seske pitse **-qa, -ke** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: Watan**ǵa**, atız**ǵa**, el**ge**, mektep**ke**, joldas**qa**.

I hám II bettegi tartım jalǵawlı sózden soń **-á, -e**, III bettegi tartım jalǵawlı sózden soń **-na, -ne** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: elime, xalqı**ma**, eli**ńe**, xalqı**ńa**, eline.

164-shinig'iw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar mektepke jıynaldı. 2. Bizler Qaratawǵa bardıq. 3. Úkem gúllerge suw quydı. 4. Men anama kómeklestim.

1. Baris jalǵawlı sózlerdiń astın sızıń hám jalǵawların aytıp berıń.

165-shinóiw. Tómente berilgen sózlerge baris sepliginiń jalǵawın qosıp, hárqaysısına ayırım gáp dúziń. Tiyisli sorawların ústine jazıp kórsetiń.

Ata-ana, xalıq, mashina, joldasım, Ámiwdárya, jarıs.

kimge?

Úlgi: *Men xalqıma xızmet etemen.*

166-shinóiw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar Berdaqtıń, Ájiniyazdıń qosıqların súyip oqıydı. 2. Mallarǵa ot-shóp saldım. 3. Men toǵayda kiyiktiń ılaǵın kórdim. Ol bizlerge tikireyip qaradı.

Iyelik sepligindegi sózlerdiń astın bir ret, baris sepligindegi sózlerdiń astın eki ret sıziń.

167-shinóiw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Men teńeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwxıń sińgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq, sen dim jaqınsań-aw janıma.

(Ibrayım Yusupov).

1. Baris sepligindegi sózlerdi tawıp, jalǵawların aytıp beriń.
2. Tiyisli sorawların qoyıń.

§ 18. Tabis sepligi

168-shiniǵıw. Oqır.

1. Bizler tapsırılǵan **jumıstı** jaqsı orınladıq.
2. **Watandı** qorǵaǵan **azamattı** xalıq bárqulla esinde saqlaydı.
3. **Ata-ananı** qádirlew, olardı húrmet etiw — hár bir insannıń wazıypası.
4. Men **úkemdi** hár kúni baqshaǵa aparaman.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawın tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Tabis sepliginiń sorawları: **kimdi?, neni?, kimlerdi?, nelerdi?** Jalǵawları: **-dı, -di, -tı, -ti, -nı, -ni, -n.**

Sózdiń aqır únlı dawıssızǵa hám dawıslı seske pitse, **-dı, -di, -nı, -ni**, únsiz seske pitse, **-tı, -ti** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: qaǵaz**dı**, gúrriń**di**, alman**ı**, kemen**ı**, kitapt**ı**.

III bettegi tartım jalǵawlı sózden soń **-n** jalǵawı jalǵanadı. Mısalı: balasın, úkesin.

169-shiniǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır.
2. Qádirli balalar! Bilimdi tereń iyeleńiz!
3. Men qızıqlı kitaplardı kóp oqıyman.
4. Aydarbek úyindegı

quslariñ jaqsı kútedi. Olarğa waqtında suw quyadı, dān saladı.

1. Tabis sepliginiñ jalğawı jalğanğan sózlerdiñ astın sızın hām tiyisli sorawlarıñ qoyıñ.

170-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqır hām yadlañ.

Súyemen ósken elimdi,
Súyemen sulıw jerimdi,
Súyemen naǵız miynettiñ,
Batır bolğan erimdi.

(Bayniyaz Qayıpnazarov).

1. Tabis sepliginde kelgen sózlerdi tawıp, olardıñ jalğawlarıñ ayıp berıñ.

2. Bul sózlerge qanday sorawlar qoywğa boladı?

171-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ.

1. Biziñ xalqımız bárqulla paraxatshılıqtı súyedi.
2. Terilgen paxtalardı zavodqa tapsırdı. 3. Toǵayda hár túrli ańlardı kórdik. 4. Ğarbızdı, palawqabaqtı, asqabaqtı jep turıw júdá paydalı.

1. Baris sepligindegi sózdiñ astın bir ret, tabis sepligindegi sózdiñ astın eki ret sızın.

stanciya

172-shiniqiw. Kóshirip jazıń.

1. Mekteptiń múlkin kózdiń qarashıǵınday saqlań.
2. Men baqshadan úkemdi ákeldim. 3. Sultanbek áke-sheshesin, joldasın, muǵallimin, ulıwma jası úlkenlerdi jaqsı sıylaydı. 4. Kitaptan qızıqlı gúrrińlerdi oqıdım.

1. Tabıs sepligindegi sózlerdiń astın sızıń. Sorawların ústine jazıń.

neni?

Úlgi: *Mámбетбай берілген тапсырmanı óz waqtında orınladı.*

173-shiniqiw. **Baǵman, oqıwshı, kitap, dápter** degen sózlerdi ataw, iyelik, barıs, tabıs seplikleri menen birlik hám kóplik sanda sepleń. Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisinen paydalanıń.

§ 19. Shıǵıs sepligi

174-shiniqiw. Kóp noqattıń ornına tiyisli jalǵawların qoyıp, kóshirip jazıp, sorawların qoyıń.

1. Jayǵa áynek... kúnniń sáwlesi tústi. 2. Aysánem mektep... úyine qayttı. 3. Jaqsı oqıǵan oqıwshı... keleshekte hár túrli kásip iyeleri shıǵadı. 4. Kitaptı qádirle, sebebi bilmegenińdi kitap... bileseń.

kimnen?

Úlgi: *Tashkentte oqip atirgan aqamnan xat aldım.*

1. Hár bir gápte neshe sóz bar?

Shıǵıs sepliginiń sorawları: **kimnen?, neden?, qaydan?, kimlerden?, nelerden?**.
Jalǵawları: **-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen.**

Sózdiń aqırı únli dawıssızǵa hám dawıslı seske pitse, sonday-aq III bettegi tartım jalǵawlı sózden keyin **-dan, -den, -nan, -nen**, únsiz seske pitse, **-tan, -ten**, jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: atız**dan**, el**den**, inis**inen**, tárbiyashıs**ınan**, aqasht**an**, terek**ten**.

175-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge shıǵıs sepliginiń jalǵawların jalǵań. Tiyisli sorawların qoyıń.

Qala, balası, dúkan, jońıshqa.

1. Olardıń hárqaysısına ayırım gáp dúziń.

176-shınıǵıw. Oqır. Shıǵıs sepliginiń jalǵawı jalǵanǵan sózlerdi tabıń.

1. Paraxat joldasınan xat aldı. 2. Samolyot aerodromnan kóterildi. 3. Hár kúni televizordan respub-

likamizdağı jańalıqlardı kórsetedi. 4. Erpolat mektepten tuwrı úyine qayttı.

1. Shıǵıs sepliginiń jalǵawları qalay jalǵanıp turǵanın túsindirıń.

177-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Sonlıqtan da adamnan
Tuwılar adam balası,
Aǵla tuwılǵan balańnan
Jalǵanar ómir jalǵası.

(Reyimbergen Ayapbergenov).

1. Shıǵıs sepligindegi sózlerdi tabıń.
2. Olardıń jalǵawların aytıp beriń.

178-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Orılǵan pishendi bir jerge gúdiledik. 2. Muǵallım Asqardan tapsırmanı soradı. 3. Eki bala suwdı keship ótip, qoyannıń gójegin usladı.

1. Tabıs hám shıǵıs sepligindegi sózlerdiń astın sızıń.
2. Tiyisli sorawların qoyıń.

179-shınıǵıw. Tómende berilgen sózlerdi **ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs** seplikleri menen birlik hám kóplik sanda sepleń. Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisinen paydalanıń.

Qurılısshı, qala, dárya, aǵash.

§ 20. Orin sepligi

180-shinigiw. Kóshirip jazıń.

1. **Zavodta** qızgın miynet etip atırǵan jumısshılardı kórdik. 2. Ol basshı **jumısta** isleydi. 3. Jumabek **awılda** turadı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızırń.
2. Sorawların ústine jazıp kórsetiń.

Orin sepliginiń sorawları: **kimde? nede? qayda? kimlerde? nelerde?**

Sózdiń aqırı únli dawıssız seske pitse, **-da, -de,** al únsız seske pitse, **-ta, -te** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: baǵ**da**, kósh**ede**, awıl**da**, elim**de**, kitap**ta**, mektep**te**, klasta**ta**, cirk**te**.

181-shinigiw. Kóshirip jazırń.

1. Biziń elimizde birneshe mıń jas balalar mekteplerde tárbiya hám bilim almaqta. 2. Kamal awılda turadı. 3. Jarısta bizler ozıp shıqtıq.

1. Orin sepligindeki sózlerdiń astın sızırń. Tiyisli sorawların qoyırń.

182-shinigiw. Qosıqtı oqırń.

1. Muǵallimmen, bilim gilti qolımda,
Jas áwladqa ómir sırın ashaman.

Qanday asiw gezlesse de jolımda,
Men olardı baslap shıńnan asaman.
(S. Tájimuratov).

1. Orn sepligindegi sózlerdi tawıp, jalǵawların aytıp berıń.
2. Olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

183-shınıǵıw. Qawıstırń ishindegi sorawlardıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Dosjan (qayda?) oqıp atır.
2. (Kimde?) hár túrli oynshıqlar bar.
3. (Qayda?) kerek zatlardıń bári tabıladı.
4. Oqıwshı (qayda?) tártipli bolıp júriwi tiyis.
5. (Kimde?) qızıqlı kitaplar kóp.

Kerekli sózler: *bazarda, qala orayında, Sultanda, mektepte hám kóshede, Baxıtta.*

1. Ózlerińizde qanday kitaplar bar?

184-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi **ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orn** seplikleri menen birlik hám kóplik sanda sepleń.

Kárim, usta, hawa, qar.

185-shınıǵıw. Oqıń.

1. Ósken shadlı zamanda,
Bayramım ǵoy meniń de,

Bilim bergen adamga
Úlken húrmet elimde.

(*Xalmurat Saparov*).

1. Seplik jalgawındağı sózlerdi tabırń.
2. Olardıń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp berıń.

§21. Qospa atlıqlardıń imlası

186-shınıǵıw. Oqırń.

1. **Ámiwdárya** — **Orta Aziyadaǵı** eń úlken dárya.
2. Erte zamanda **Ámiwdárya** házirgi **Qaraqumıń** ústinen aqqan.
3. **Gúlayım** — «Qırq qız» dástanınıń bas qaharmanı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berıń.
2. Olardıń jazılıwın yadta tutırń.

Qospa atlıqtıń jasalıwı hám jazılıwı túrlishe boladı. Olardıń tómendegidey túrleri bar: 1) birikken qospa atlıqlar: **Qarataw, Qaraózek, tasbaqa, shayshóp, Bekmurat;** 2) birikpegen qospa atlıqlar: **ayaq kiyim, bas kiyim, temir jol, Aral teńizi, Góne Úrgenish;** 3) jup atlıqlar: **ot-shóp, ata-ana, azıq-awqat;** 4) qıs qarǵan atlıqlar: **QR** (Qaraqalpaqstan

Respublikası), **ÓzR** (Ózbekistan Respublikası), **BMSH** (Birlesken Milletler Shólkemi), **Pedkolledj** (pedagogikalıq kolledj) t.b.

187-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi dıqqat penen oqır.

Aygabaǵar, baspasóz, qol oramal, jıyın-terim, jora-joldas, ot-shóp, asqabaq, palawqabaq, Qara teńiz, Aysulıw, Biybigúl, Aydarbek, aqbas, jolbasshı, suwshigin.

1. Qospa atlıqlardıń qanday túrleri bar?
2. Olar qalay jasalǵan?

asqazan

188-shınıǵıw. Oqır.

Aytjan, Lalagúl, Shaxsánem, Aybiybi, Sahibjamal, mal sharwashılıǵı, temir jol, dasmalqabaq, asqabaq, belbew, mal qora, qolǵap.

1. Dáslep birikken, soń birikpegen qospa atlıqlardı jazır.
2. Olardıń jasalıwına hám jazılıwına itibar berir.

Birikken qospa atlıqlar mánisi hám jazılıwı jaǵınan birigip ketedi. Mısalı: **Bestóbe** (bes+tóbe), **shayshóp** (shay+shóp), **Taqıyatas** (Taqıya+tas),

buzawbas (buzaw+bas).

Birikpegen qospa atlıqlar mánisi jaǵınan bir túsinikti bildirse de, bólek jazıladı. Mısalı: **bas kiyim, Kaspiy teńizi, aq may.**

189-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qarakóz — balıqtıń (shabaqtıń) bir túri.
2. Merezshóp, shayshóp, atqulaq, balıq kóz ósimliklerdiń túrin bildiredi.
3. Túyequs, qaraqus, suw tawıq — quslardıń atın bildiredi.

1. Qospa atlıqlardıń astın sızıń.
2. Gáplerdegi qospa atlıqlardıń qalay jazılǵanlıǵın aytıp berıń.

190-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tómendegi kerekli sózlerden tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... Úrgenish, Tashawız wálayatınıń bir rayonı bolıp tabıladı.
2. Qur ... kóbinese kóldiń, shalshıq suwlardıń dógereginde jasaydı.
3. Quwanish ... kanalınan Qara ..., Taxta ... rayonları suw ishedi.

Kerekli sózler: *Góne, baqa, ózek, kópir, jarma.*

1. Birikpegen qospa atlıqlardı jazıwda qaǵıydanı bassılıqqa alıń.

191-shiniqiw. Oqirñ. Dáslep jup, soñ qısqarğan sózlerdi jazırñ. Olardıñ jasalıwına itibar berirñ.

Jora-joldas, qazan-tabaq, ata-ana, bala-shağa, qurt-qumırsqa, ul-qız, QR, ağa-ini, QMU, BMSH, ped-institut.

Jup atlıqlar eki atlıq sózdiñ juplasıwınan jasaladı. Jazırda aralarına defis (-) qoyladı. Mısalı: **qural-ásbap, qoy-eshki, qozı-ılaq, pada-pada, oyın-kúlki.**

Ayırım atlıq sózler ıqsham jazır hám sóylew ushın qısqarğan túrinde jazıladı. Mısalı: **QMU** — Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, **NMPI** — Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, **QR** — Qaraqalpaqstan Respublikası, **TashMI** — Tashkent Medicina institutı.

192-shiniqiw. Kóshirip jazırñ.

1. QR (Qaraqalpaqstan Respublikası) nırñ paytaxtı — Nókis. 2. Bıyl QMU hár túrli qánigelikler boyınsha kóplegen talabalardı qabıl etti. 3. Paraxattırñ jora-joldasları kóp. 4. NMPIda respublikamızdıñ kóp ǵana jasları bilim almaqta.

1. Jup hám qısqarğan atlıqlardıñ astın sızırñ.

193-shinigiw. Oqir.

1. Bahadır qozı-ılaqların otlaq jerlerge baqtı.
2. BMShta eń áhmiyetli máseleler qaraldı.
3. Pedkolledjdiń aldında ráńbárań gúller ósip tur.
4. Seyitkamal jora-joldasları menen mektepke ketti.

1. Jup atlıq penen qısqarǵan atlıqlardı tabırń hám jazılıwına itibar berir.

194-shinigiw. «**Qıs**» degen temada gúrriń jazır. Jazǵan gúrrińińizde atlıq sózler bolatuǵın bolsın. Atlıq sózdiń astın sızırń hám oǵan tiyisli sorawlar qoyır. Atlıq sózlerdiń qaysı seplik jalǵawında turǵanın ayıp berir.

Sorawlar:

1. Atlıq dep nege aytamız?
2. Menshikli hám ǵalabalıq atlıq degenimiz ne?
3. Atlıqtırń birlik hám kóplik túri dep nege aytamız?
4. Atlıq sózlerdiń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniwın mısallar menen ayıp berir.
5. Atlıqtırń tartımlanıwı dep nege aytamız?
6. Atlıqtırń sepleniwi dep nege aytamız?
7. Atlıqtırń neshe sepligi bar? Sepliklerdiń sorawların hám jalǵawların ayıp berir.
8. Qospa atlıqlardıń túrlerin, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın ayıp berir hám birneshe mısallar keltirir.

§ 22. Kelbetlik

195-shinigiw. Tekstti tásirli etip oqır.

Biziń tóbemizden kók aspan tónkerilip qaraydı. Qaptalımız tereklik. Bizlerdiń betimizdi sıypap, báhardıń salqın samalı esedi.

Aspandağı aqshıl bultlar áste ǵana jılıp usı samaldıń aldına túsedı...

(Óserbay Ayjanov).

1. Kóshirip jazıp, kelbetlik sózdiń astın sızır.
2. Tiyisli sorawın qoyır.

Kelbetlik sózler kóbinese atlıq sózlerdi anıqlap keledi.

Mısalı: Íssı nan, qalıń qar, aqıllı jigit, ashshı burış, góne kiyim, ótkir balta, semiz qoy, jabayı úyrek.

196-shinigiw. Tásirli etip oqır.

Jayhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir shaqası mıń bolar demek.
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

(I. Yusupov)

1. Qosıqtağı kelbetlik sózdi tawıp, sorawın qoyır.
2. Kelbetlik qaysı sózdi sıpatlap, anıqlap turıptı.

3. Gimndi namasi menen yadlap júriń.

197-shınıǵıw. Kóp noqattır ornına tiyisli kelbetlik sózlerdi qoyıp, kóshirip jazır.

.... qala, qız, oramal, tas.

Tiyisli sózler: *sulıw, qalıń, kórkem, úlken.*

198-shınıǵıw. Tekstti oqır. Kelbetlik sózlerdi tabır.

Ájiniyaz

Ájiniyaz Qosıbay ulı 1824-jılı Moynaq rayonınıń «Qamis bóget» degen jerinde tuwılǵan.

Ákesi Qosıbay shayır hám mergen adam bolǵan. Anası Naziyra sózge sheshen, dilwar hayal bolǵan. Ájiniyaz jaslayınan-aq oqıwǵa berilgen ziyrek hám shaqqan bala bolıp ósti. Ol Xiywa medreselerinde bilim alǵan, óz xalqınıń eń oqımısli shayırı.

1. Kelbetlikler qanday sorawlarǵa juwap beredi, aytır.

Kelbetlik sózler zattır túr-túsin, sapasın, kólemin, mazasın, qásiyetin, salmaǵın bildirip, **qanday? qaysı?** sorawlarına juwap beredi.

Mısalı: **Sulıw** qız, **mazalı** qawın, **qızıl** gúl, **jaqsı** bala, **awır** júk, **qattı** metall.

199-shınıǵıw. Bir-birine sáykes keletuǵın atlıq hám kelbetlik sózlerdi baylanstırıp jazır.

Ilmpaz, jazıwshı, muǵallım, mámleket, imarat, qız, kelinshek, jigit, qala, ullı, talantlı, álpayım, qúdiretli, jańa, shıraylı, ádepli, gózzal, sulıw.

Úlgi: *Talantlı, jazıwshı.*

1. Kelbetlik sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.
2. Kelbetlik qaysı orında jazıladı?

200-shınıǵıw. Berilgen kelbetlik sózge sáykes atlıq sózlerdi tawıp kóshirip jazıń?

quwanışlı

qalıń

ziyrek

taza

dáwjúrek

shıraylı

Úlgi: *Taza hawa.*

1. Kelbetliklerdın qanday máni bildirip turǵanına itibar berıń.

201-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Sur qozı

Tuwıldı mine sur qozı.

Gáwharday bop tur ózi.

Emip atır anasın,

Tirishe eken bul qozı.

(Sadıq Nurımbetov).

1. Qosıqtaǵı kelbetlik sózlerdi tabıń.
2. Tirishe sóziniń mánisin bilip alıń.

202-shiníw. Kelbetliklerdi mánisine qaray toparlarǵa bóliń.

Móldir, qıp-qızıl, dámsız, shıraylı, appaq, turıshlı, ashshı, aq, qara, qońır, góne, qattı, jumsaq.

Zattıń túri: sulıw, gózzal.

Zattıń dámi: mazalı.

Zattıń reńi: qıp-qızıl.

Zattıń sapası: jańa,

1. Kelbetlikler zattıń qanday belgilerin bildirip tur?

203-shiníw. Kóp noqattıń ornına tiyisli kelbetliklerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

...shash,....sıyr, ... qala, ... burish, ... shóp.

Kerekli sózler: ala, súmbil, ashshı, góne, kók,

1. Qálegen úshewin gáp ishinde keltirin.

204-shiníw. Qawıstır ishindegi sorawlardıń ornına kelbetlik sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

(Qanday?) aspan, (Qanday?) suw, (Qanday?) kóylek, (Qanday?) bult, (Qanday?) terek, (Qanday?) kóshe.

Kerekli sózler: móldir, kók, qara, keń, aq, taza.

1. Kelbetlik sózlerdi túbir menen qosımtaǵa ajratıwǵa bola ma?

Tiykar kelbetliklerdi túbir menen qosımtağa ajratıwğa bolmaydı. **Mısalı:** sarı, ash, toq, qońır, úlken, tómén, qara.

205-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına atlıq sózlerdiń tiyislin qoyıp, kóshirip jazır.

1. Jańa, biyik...
2. Aq, sarı...
3. Kishi, pás....

Kerekli sózler: imaratlar, gúller, orınlıqlar.

Túbir sózlerge sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı dórendi kelbetlik jasaladı.

Mısalı: kewilli, aqıllı, maqtanshaq, elsiz, tapqır, qorqaq.

206-shınıǵıw. Naqıl-maqallardı kóshirip jazır.

Jalqawdıń janı tatlı,
Miynettiń nanı tatlı.

Jaylawı otlı boladı.
Malı sútli boladı.

Bilimli mırdı jıǵadı,
Bilekli birdi jıǵadı.

1. Dórendi kelbetliklerdi tawıp, astın sızır. Qalay jasalǵanlıǵına itibar berir.

2. Kelbetliklerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp aytıp berıń.

207-shınıǵıw. Atlıq sózlerdiń mánisine qarap kelbetlik sózlerdi qosıp, kóshirip jazıń. Qosımtasınıń astın sızıń.

Qıyal, qoyan, mákan, oqıwshı, tún, suw, jaw, qız, muzday, bilgish, tilsiz, aysız, qorqaq, qutlı, ushqır, sawatlı.

Kelbetlikler sóz jasawshı: **-lı-li, -sız, -siz, -day, -dey, -tay, -tey, -ǵısh -gish, -awıq -ewik, -aq -ek, -ıq -ik** qosımtaları arqalı jasaladı.

208-shınıǵıw. Túbirleri birdey bolǵan sózlerdi diqqat penen oqıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Miywe, miyweli, miywesiz, oy, oyılı, oysız, bil, bilgish, bilim, bilimsiz, bilimli, tay, tayǵaq, súz, súzewik, kes, kesik, tas, tastay, qawın, qawınday.

Úlgi: Miyweli,...

1. Kelbetlik sózlerdi úlgi boyınsha terip jazıń.

209-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń arasındaqı ayırmashılıqlardı bilip alıń. Sózlerdiń hárbirin gáp ishinde keltirip jazıń.

Kóylek, kóyleksheń, talap, talapshań.
Shaqır, shaqırawıq, kór, kórgish.

Úlgi: Bala jaqsı oqıwǵa talaplandı (ne qıldı?).
Ol talapshań (qanday?) bala.

1. Sózlerdiń mánisi ne sebepten ózgerip tur?

210-shınıǵıw. Berilgen sózlerden qosımtalardıń járdeminde kelbetlik jasań.

baqır, qaraw, tártip, saya, polat.

1. Payda bolǵan kelbetliklerdiń hárbirine baylanıslı gáp qurap jazıń.

2. Kelbetlik sózlerdiń astın sızıń.

211-shınıǵıw. Jańıltpashtı jańılıspay oqıń.

Basqalar kótere almaǵan,
Awır júkti kótere alaman.
Tayǵaq muzdan tayǵanamastan.
Tayǵanaqlamay óte alaman.

1. Sulıw etip kóshirip jazıń, Kelbetliktiń astın sızıń.

212-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Tóbemizde quyash máńgi,
Jarqıraydı anamızday.
Turmısımız sulıw, sánli,
Awıl menen qalamız bay.

1. Kóshirip jazıp, sorawlarǵa awızsha juwap berıń.

2. Turmısımız qanday? Awıl menen qalamız qanday?

213-shinığıw. Oqıń. Qanday degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi aytıp berıń.

...Men salpıldaq ayaq kiyimimdi asıǵıp ayaǵıma ildirdim de, sırtqa shıqtım. Qarasam, biziń tarǵıl pıshıq emes. Kirttaqanday, tırnaǵına shekem qap-qara, bir bala pıshıq, mayǵa túsken tıshqanday bolıp, esikte tur.

Sózlik

Kirttaqanday — kishkene

214-shinığıw. Kóshirip jazıń.

Tabanı **jalpaq**,
Qumǵa batpaǵan.
Asıqpay salmaqlı,
Adım atlaǵan.
Iri deneli,
Shıdamlı shólge,
Júǵıńdi kóterer,
Paydalı elge.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızıń.
2. Kelbetlik sózler neni sıpatlap tur?

215-shinığıw. Tásirli etip oqıń.

Jawın-shashınlı gúz kúnleriniń biri edi. Kún batıp, gewgim túse basladı. Bir waqıtta sırtqı esik betten

qandayda bir pishiqtnı múnlı miyawalağan dawısı esitiledi.

—Áziz, tarğıl pishıǵın dalada, jawınnıń astında qalıp qoyıptı ǵoy, balam, —dedi apam.

(*Alp Sultan*).

1. Mazmunın óz sózińiz benen aytp berin.
2. Kelbetlik sózlerdin jasalıwına itibar berin.

216-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqın hám mánisi boyınsha toparlarǵa bólip jazın.

Tebewik, parasatlı, domalaq, kishipecil, awır, saqıy, súzewik, qıysıq, erinshek, tep-tegis, tártipli, biyik.

Úlgi: 1. Kólemi hám mólsheri: jeńil.
2. Minez-qulıq: tebewik

1. Adamlarǵa tán bolǵan belgilerdin astın sızın.
2. **Tebewik, súzewik** sózlerin ǵáp ishinde keltirip jazın.

Sorawlar:

1. Kelbetlik dep qanday sózge ayıladı?
2. Tiykar kelbetliklerdin ózgeshiligi nede?
3. Dórendi kelbetlikler qalay jasaladı?

§ 23. Sanlıq

217-shınıǵıw. Tekstti oqın. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge itibar berin. Sanlıq sózlerdi ózi baylanısıp turǵan atlıq sózleri menen birge kóshirin.

Altı jasar, **segiz** jasar hám **on** jasar **úsh** bala baliq awlawğa shıqtı. Qarmaqların suwğa tasladı. Shelegin suwdan **otız** adım alısraqqa qoydı. Uslağan baliqların shelekke saldı.

— Qansha baliq usladıq? — dep soradı balalardıń úlkeni.

—Menińshe, **eliwdey** baliq usladıq, — dedi ortan-shısı.

Genjetay balanı baliqtı sanap keliwge jiberdi. Genjetay bala tek **jigirmağa** shekem sanap biletuğın edi.
(*Serik Baytuqayev*).

Sanlıqlar zattıń sanın, qatar tártibin, muğdarın, shamasın bildirip, **qansha? neshew? neshinshi?** degen sorawlarğa juwap beredi.

Mısalı: bes qız, túrtinshi klass, altınshı kún.

218-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Biziń klasta jigirma altı oqıwshı bar.

Báhárde mektepke on túp júzim nálin alıp keldi. Segiz oqıwshı bel, bes qız shelek alıp kelgen. Ekewi birge nál otırǵızdı.

1. Sanlıq sózlerdiń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

219-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sanlıq sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Sanlıqlardıń astın sızıń.

Men ... -jılı tuwıldım.

Meniń ... úkem ... ajapam bar.

Bizler ... jayda turamız. Ajaǵam ... klasta oqıydı.

220-shınıǵıw. Oqırń. Sanlıq sózlerge itibar beriń.

Birinshisi sanaq san.

Balalar onı súyıpti,

Ekinshisi atlıq sóz,

Bildirip tur biyikti.

Usı **ekewi** qosılsa,

Qubla bette jer atı,

Xalqımızǵa súyikli.

(Bes tóbe).

1. Tiyisli sorawların qoyırń, sanlıqlardıń ayırmashılıǵın túsindirirń.

221-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına tiyisli sánelerdi qoyıp, tekstti oqırń. Sanlıqlardıń sorawın qoyırń.

... -jıl ... -sentyabr — Ğárezsizlik bayramı.

... -jıl ... -dekabr — Qaraqalpaq tili bayramı.

... -yanvar — Watan qorǵawshılar kúni.

1. Jáne qanday bayramlardıń atların bilesiz?

222-shınıǵıw. Oqırń, mazmunın aytıp beriń. Sanlıqlardı sorawları arqalı anıqlań. Sanlıq sózlerdiń astın sızırń.

Italiyalı aspazlar úlken tort tayarlaptı. Ol dúnyadağı eń úlken tort esaplanıp «Ginnes rekordları» kitabına kirgizilgen.

Torttıń uzınlıǵı 2 kilometr 396 metr. Onı tayarlaw ushın 500 kilogramm sarımay, 900 kilogramm qumsheker, 500 kilogramm qárelı vareniesi, 14000 máyek jumsalǵan.

Úlken torttı tayarlawda 200 adam miynet etken.

«Gúlخان» jurnalınan.

223-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń. Sanlıq sózlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Jumbaǵım — Jubayxan

Jubayxan degen bir atta,
 Elespesiz sıpatta.
 Jumbaq bolıp jatırǵan,
 Tórt adamnıń atı bar.
 Qızdıń atı birewi,
 Uldıń atı úshewi,
 Qáytkende tórt at shıǵadı?
 Ne etiw kerek ol ushın,
 Ol ózińniń jumısıń.
 Jumbaqtıń shárti biraq ta,
 Jubayxanǵa heshqanday,
 Sırttan hárip qospańız,
 Meyli saǵan ruxsat.
 Sol tórt attı tabıwda,

Jubayxannan qálegen,
Háripti alıp taslańız,
Duris boladı, sóytip tapsańız.

Ubayxan Sadıqov.

Jumbaqtıń juwabı: Jubayxan, Ubayxan, Bayxan, Ayxan.

Ayırım sanaq sanlarǵa **-aw-ew** qosımtaları jalǵanıp, zatlardıń sanın jıynaqlap kórsetedi. **Mısalı:** **birew, ekew, úshew, tórtew, besew, altaw, jetew.**

224-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sanlıqlardıń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Erkinbay aǵanıń ulı birew, qızları ekew.
2. Qızlarınıń ekewi de joqarı oqıw ornın pitker-gen.
3. Birewden ekew jaqsı, ekewden úshew jaqsı. Tórtewdıń nesin aytasań?
4. Ótken dáwirde jalaq, taz, suw kóz — úshewi joldas bolıptı. Úshewi de ózleriniń tábiyiy aybın bir-birine bildirmewge tırısqıptı...

-aw, -ew qosımtalı sanlıqlar zattıń sanın jıynaqlap hám sheklep kórsetedi. **Mısalı:** Qızlar besew, er balalar altaw, ilaq tórtew, qozı jetew. Sıyır ekew, qoy úshew, at birew.

§24. Almasiq

225-shinigiw. Oqip shig'ir.

1. **Men** hár kúni úyge berilgen tapsırmağa jaqsı tayarlanıp baraman. 2. **Bizler** demalis kúni suwğa shomıldıq. 3. **Ol** awqatlanıp bolğan sorı mektebine ketti. 4. **Sizler** sayaxattan qashan kelesizler?

1. Qara hárıp penen jazılğan sózlerge itibar beriń, tiyisli sorawların qoyıń.

Atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerdiń ornına almasıp qollanılatuǵın sózlerdi **almasiq** deymiz. Olar: **men, sen, ol, biz, bizler, siz, sizler, olar, bul, sol, anaw, minaw, usı, qanday, qaysı, neshe, neshew, qansha?, qaydan?, qayda?** t.b. Mısalı: **Sen** neshinshi klasta oqıysań? **Qanday** kitaplardı oqıdıń? **Bizler** bir-birimiz benen dos hám tatıwmız. **Olar** sabaqтан jaqsı oqıydı.

226-shinigiw. Kóshirip jazıń.

1. Men baǵdı araladım. 2. Sen neshinshi klasta oqıysań? 3. Biz ózimizden úlken adamlardı sıylaymız. 4. Siz sabaqqa jaqsı tayarlandırıń ba?

1. Almasiq sózlerdi tawıp, astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

227-shiniqiw. Oqip shiqir.

1. Bizler Ana-Watanimizdi suyemiz ham qadirleymiz.
2. Aysultan menen Jaqsibiyke avtobus kutip turdi.
3. Olar — bilimni negizin iyelewshi jas awladlar.
4. — Qaysi siyr buzaw tuwdi?
— Ala siyr buzaw tuwdi.

1. Gaplerdegi almasiq sozlerdi tawip, olarni qanday sozler menen almasip kelgenin tusindir.

228-shiniqiw. Kop noqatni ornina tiyisli almasiq sozlerin qoyip, koshirip jaz.

1. ... tortinshi klasta oqidi. 2. ... har kuni taza hawada jurip dem alamiz. 3. ... tereklerdi tigiwge oz ulesimdi qostim. 4. Qipshaqbay ... awilda turadi?

Kerekli almasiq sozler: *qaysi, ol, bizler, men.*

229-shiniqiw. Qanday, neshe, qaydan, bizler, anaw, sol almasiq sozlerin qatnastirip, harqaysisina ayirim gap qurap jaz. Almasiq sozlerni qaysi sozlerni ornina almasip keletugini diqqat awdar.

230-shiniqiw. Gurri di oqip, mazmunin soylep ber.

1. Haywanat bagina keldik. Ol jerde turli haywanlar

bar. Olardı bir shetinen kóre basladıq. Jolbarıs kóldiń shetindegi seldir qamıslıqtıń arasında bir nársege bejireyip qarap tur. Kishirek hávızdiń ishinde awzı-bası birdey bir nársege kózim tústi. Dáslep onnan biraz seskeneyin dedim. Ol bizlerdiń kitaptan oqıǵan begemotımız eken. Oǵan jaqın jerde tórt tonnalıq pil tur.

(T. Tóremuratov).

1. Almasıq sózlerdi terip jazıń. Olarǵa tiyisli sorawların qoyıń.

§25. Betlik almasıqları

231-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **men, sen, ol, bizler** almasıq sózleriniń tiyislinin qoyıp, kóshirip jazıń.

1.... hár kúni azanda erte turadı. Dene shınıqtırırw isleydi. 2. ... úkemdi bala baqshadan ákelemen. 3. ... turǵan jerimizdiń tábiyatın, ósimliklerin úyrenemiz. 4. ... sabaqtan bos waqtında ata-anańa kómek bereseń be?

1. Olardıń qaysı betke tiyisli ekenligin aytıp berıń.

Betlik almasıqları — almasıq sózlerdiń bir túri. Olar **men, sen, ol, biz, bizler, siz, sizler, olar** túrinde qollanıladi. Mısalı: **Men** oqıdım. **Sen** oqıdıń. **Bizler** oqıdıq. **Sizler** oqıdıńız. **Olar** oqıdı.

232-shinigiw. Kóshirip jazıń.

1. Men dostım menen birge sabaq tayarladım.
2. Sen jazda qaysı jerlerge qıdırdıń? 3. Olar mektepke ketti. 4. Bizler aǵam menen birge Tashkentke bardıq.

1. Gáplerdegi betlik almasıqların tawıp, astın sızıń.
2. Tiyisli sorawların qoyıń.

233-shinigiw. Tekstti oqıń. Betlik almasıqlarına tiyisli sorawların qoyıń.

Otırǵanlardıń bir-ekewine bel, shelek soǵıp berdim. Olar algısların aytıp shıǵıp ketti. Allanazar kirip keldi. Ol meniń qolımdaǵı oraqtı alıp kórdi hám biraz waqıt maǵan qarap turdı.

— Qalay bolıptı, onsha aytarlıqtay emes-á? — dedi Sayıt atam.

— Jaman emes, — dedi ol óziniń qanaatlanǵanın jasıra almay.

— Sayıt aǵa, bul oraqtı biz alsaq qalay boladı?

— Onı ustadan sora.

(Saparbay Sáliev).

Men, biz, bizler betlik almasıqları birinshi bettegi sóylewshini ańlatadı.

Sen, siz, sizler betlik almasıqları ekinshi bettegi tırlawshını bildiredi.

Ol, olar betlik almasıqları úshinshi betti

bildirip, sóylewshi menen tıńlawshıdan basqalardı bildiredi.

Betlik almasıqları adam atlarınıń ornına qollanılganda, **kim? kimler?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

234-shınıǵıw. Óz oyńızdan **men, sen, ol, bizler, sizler, ular** betlik almasıqların qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Men, sen, ol betlik almasıqları birlik mánide qollanıladı.

Bizler, sizler, ular betlik almasıqları kóplik mánide qollanıladı.

Húrmet mánisinde **biz, siz** betlik almasıqları adamǵa aytıladı.

235-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Betlik almasıqlarınıń astın sızıp, neshinshi bette kelgenin aytıp berıń.

1. Men mektepke on-on bes minut burın baraman. 2. Sen tapsırılǵan jumıslardı orınla. 4. Bizler oqıwǵa waqtında bardıq. 5. Bizler kitaptı taza saqlaymız.

236-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli betlik almasıqların qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... ne bir batır ullardı, qızlardı elińe, xalqıńa

sadiq etip tárbiyaladıń. 2. ... qay jerde turasızlar?
3. ... poezd benen Tashkentke bardıq. 4. ... qısta
jıllı kiyindim.

Kerekli betlik almasıqları: *sen, bizler, men, sizler.*

1. Betlik almasıqlarınıń qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp turǵanın aytıp berıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

237-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp shıǵıń.

Bizler awılda turamız. Bir kúni men sarı pıshıqtıń búktiń astınan shıǵıp kiyatırǵanın kórdim. Ol úyge ke-
lip miyawladı. Apam oǵan nan saldı. Pıshıq nandı
jep bolıp, ásten úyden shıqtı. Ol jańaǵı búkke
qaray ketti. Men onıń izinen qarap turdım. Pıshıq
búkke barıp, kózden tasa boldı. Men de onıń izinen
bardım...

(Xalmurat Saparov).

1. Gúrrińdegi betlik almasıqların tawıp, qaysı bette, qaysı sanda kelgenin aytıp berıń.

238-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Jáne esiteyin hawazırdı men,
Apa, jáne aytshı sol háyyiwińdi.
Onıń ırǵaqları meni terbegen,
Sol terbelis meniń qanıma sırdı.

(Gúlistan Mátyakubova).

1. Betlik almasiqlariniń astın sızıń.
2. Qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

§26. Betlik almasiqlariniń sepleniwi

239-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Onı qasıma otırǵızdı. 2. Oǵan tánepis waqtında mineral suw alıp berdım. 3. Meniń atım — Húrliman. 4. Meni qurdaslarım tuwılǵan kúnim menen qutlıqlap keldi.

1. Betlik almasiqlariniń astın sızıń.
2. Qaysı seplikte turǵanın aytıp berıń.

|| Betlik almasiqları seplik jalǵawları menen ||
seplenedi.

240-shınıǵıw. Oqır. Betlik almasiqlariniń seplik jalǵawları menen sepleniwin bilip alır hám este saqlar.

Betlik almasiqlariniń seplik jalǵawları menen sepleniw úlgisi:

Seplik-lerdiń atları	Sorawları	Birlik	Kóplik
		I bet. II bet. III bet.	I bet. II bet. III bet.
Ataw	kim? kimler?	men sen ol	bizler sizler olar

Iyelik	kimniń? kimlerdiń?	meniń seniń onıń	bizlerdiń sizlerdiń olardıń
Barıs	kimge? kimlerge?	maǵan saǵan oǵan	bizlerge sizlerge olarǵa
Tabıs	kimdi? kimlerdi?	meni seni onı	bizlerdi sizlerdi olardı
Shıǵıs	kimnen? kimlerden?	mennen sennen onnan	bizlerden sizlerden olardan
Orın	kimde? kimlerde?	mende sende onda	bizlerde sizlerde olarda

241-shıńıǵıw. Qawıstaǵı betlik almasıqlarına tiyisli seplik jalǵawların jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Ol bárha (men) aytqanımdı isleydi. 2. Ul-mámbet (bizler) qızıqlı gúrrińler aytıp berdi. 3. Men demalıs kúni (ol) menen kinoǵa bardım. 4. (Ol) kinoǵa bilet aldım. 5. Aysánem (men) kitabımdı sorap keldi. 6. (Bizler) úylerimiz bir-birine júdá jaqın.

1. Betlik almasıqlarınıń qaysı seplikte turǵanın aytıp beriń.

Men, sen betlik almasıqları barıs sepliginde **maǵan, saǵan** túrinde túbiri ózgerip seplenedi.

Ol betlik almasıǵı iyelik sepliginde — **onıń**, barıs sepliginde — **oǵan**, tabıs sepliginde —

|| **oni**, shıǵıs sepliginde — **onnan**, orın sepliginde ||
— **onda** túrinde túbiri ózgerip seplenedi.

242-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Nigarxan maǵan oqıp turıw ushın kitabın berdi.
2. Onı klastaǵı barlıq joldasları sıylaydı. 3. Oǵan hámme súysinip qaraydı. 4. Bul jumıstı orınlawdı saǵan tapsırdı. 5. Onda qızıqlı kitaplar kóp.

1. Túbiri ózgergen betlik almasıqların tawıp, astın sızırń.

aerodrom

243-shınıǵıw. **Men, sen** betlik almasıqların barıs sepliginde, ol betlik almasıǵın tabıs, shıǵıs, orın sepliginde keltirip, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazırń. Olarǵa seplik jalǵawları qosılǵanda, túbirdiń ózgeriwine ser salırń.

Sorawlar:

1. Almasıq dep nege aytamız?
2. Betlik almasıqların aytıp beriń?
3. Betlik almasıqlarınıń sepleniwi dep nege aytamız?
4. Men, sen betlik almasıqların sepleń hám qaysı seplikte túbiriniń ózgeretuǵının aytıp beriń.
5. Ol betlik almasıǵı qalay seplenedi?

§ 27. Feyil

244-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Jazda Jaqsılıq meniń menen birge demalista boldı. 2. Ol bizlerge qızıqlı gúrrińler ayttı. 3. Muǵallım bizlerden úyge berilgen tapsırmanı soradı. 4. Oqıwshılar sabaqtı ıqlas penen tırladı. 5. Balalar dalada oynap júr. 6. Oǵan hámme tańlanıstı.

1. Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdiń astın sızıp, tiyisli sorawlar qoyıń.

Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdi feyil deymiz.

Feyil sózler **ne qıldı?, ne qıladı?, ne qılıp atır?, ne isledi?, ne qılıp júr?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

ne qıldı?

Mısalı: Sultanbek kitap **oqıdı**.

ne qılıp atır?

Almagúl **tazalap atır**.

245-shiniǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Aǵam Moskvanıń sulıw qala ekenligin aytıp berdi. 2. Ótken háptede aǵam menen birge dárya boyına bardıq. 3. Injigúl qurdasına xat jazdı. 4. Aysulıw erteńgi sabaqqa jaqsı tayarlandı.

ne qıldı?

Úlgi: Muğallim tapsırmanı **soradı.**

1. Zattıń is-háreketin bildiretuğın sózlerdi tabıń.
2. Tiyisli sorawların ústine jazıp kórsetiń.

246-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

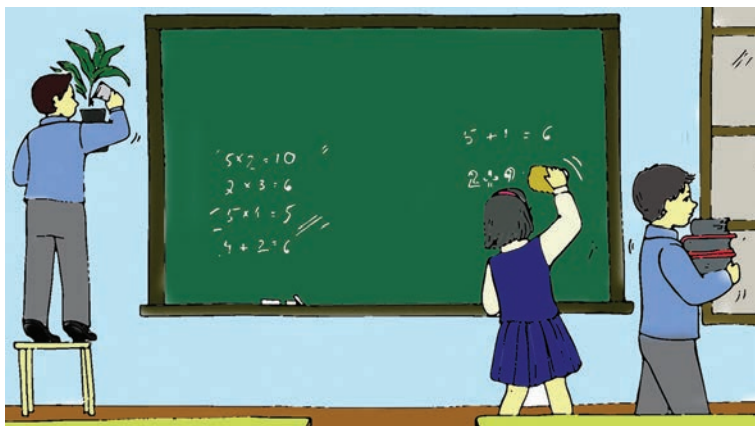
1. Quba ǵazlar menen aqquw-tırnalar,
Ketken jaqlarınan qayıp kiyatır,
Sestinen saǵınış sazı ırǵalar,
Kórgen-bilgenlerin aytıp kiyatır.

(*Reyimbergen Ayapbergenov*).

1. Qosıқтаǵı zattıń is-háreketin bildiretuğın sózlerdi tawıp, olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

247-shınıǵıw. Súwretlerge qarap, birneshe gáp qurap jazıń. Jazǵan gáplerinińizdiń ishinde feyil sózlerdi keltirip, tiyisli sorawlar qoyıń.

1.

2.

3.

248-shinóıw. Baǵananiń sol hám oń jaǵındaǵı gáplerdi bir-birine salıstırıp oqıń.

Samolyot ushtı.

Balalar oynadı.

Ulbosın sóyledi.

Kún suwıttı.

Samolyot ushıp ketti.

Balalar oynap atır.

Ulbosın sóylep tur.

Kún suwıta basladı.

1. Kóshirip jazıp, is-háreketti bildiretuǵın sózlerdiń astın sızırń.

Feyiller **jay** hám **qospa** túrinde qollanıladı. **Jay feyil** bir feyilden ibarat boladı. Mısalı: Men **ayttım**. Bunda **ayttım** — jay feyil.

Qospa feyiller birneshe feyillerdiń dizbeginen jasaladı. Mısalı: Men **aytıp berdim**. Bundaǵı **aytıp berdim** qospa feyil.

249-shinóıw. Kóshirip jazırń.

1. Muǵallım sabaqtı qızıqlı etip túsındirdi. 2. Jumısshılar jumıstan qayttı. 3. Balalar stadionda juwırısıp júr. 4. Sultan kitap oqıdı.

1. Jay feyillerdiń astın bir, qospa feyildiń astın eki ret sızırń.

2. Gáptegi jay hám qospa feyillerge sorawlar qoyırń hám olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berirń.

250-shinóıw. Berilgen sózlerdi qatnastırıp, birneshe gáp qurap jazırń. Jay feyildiń astın bir, qospa feyildiń astın eki ret sızırń.

Jazdı, oqıdı, oynap júr, islep atır, qonıp tur, ushtı, qondı.

251-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli feyil sózlerdi qoyıp, kóshirip jazır.

1. Muǵallım oqıwshınıń juwabın 2. Kún jarqırıp 3. Jaǵımlı samal 4. Hawa kem-kemnen 5. Ol úyge berilgen tapsırmanı

Kerekli sózler: *shıqtı, tıńladı, esip tur, ashıla basladı, jazıp atır.*

1. Gáplerdegi feyil sózler qaysı zattırn is-háreketin bildirip tur?

§ 28. Feyildiń betleniwi

252-shınıǵıw. Oqır.

1. Paxtalar appaq bolıp **ashıldı**. 2. Bizler mektep ustaxanasında hár kúni jumıs **isleymiz**. 3. Men Tashkentke oqıwǵa **baraman**. 4. Sizler mekteptırn baǵına miywe aǵashların **otırǵızasız**. 5. Bizler jazıwshılardıń shıǵarmaların súyip **oqıymız**.

1. Feyil sózlerdiń neshinshi bette turǵanın ayıp berirń hám tiyisli sorawların qoyırń.

Feyildiń betlik qosımtaları arqalı ózgeriwin **feyildiń betleniwi** deymiz. Mısalı: bardım, bardır, bardı, jazaman, jazasań, jazadı.

253-shinóıw. Kóshirip jazıń.

1. Bizler bir mezigilde oqıymız. 2. Gúllerge waqtı-waqtı suw quyp turamız. 3. Bıyl bizler terek nállerin kóp otırǵızdıq. 4. Men muzıka mektebine qatnayman.

1. Feyil sózlerdiń neshinshi bette qollanılıp turǵanın ústine jazıp kórsetiń.

3-bet.

Úlgi: Sádirbay oqıwdan ***keldi.***

254-shinóıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli betlik jalǵawların jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Bıyl bizler qawın-ǵarbızdı kóp ekti.... 2. Balalar hár kúni bes saat oqıy...ma? 3. Apam erte turıp sıyr saw.... 4. Bizler búgin kinoǵa bara... . 5. Men kanalǵa qarmaq saldı... .

Kerekli betlik jalǵawları: *-ńız, -k, -sań, -dı, -m, -mız.*

1. Gápтеgi feyil sózlerdiń qaysı bette turǵanın aytıp beriń.

2. Tiyisli sorawların qoyıń.

Feyiller **úsh bette, birlik** hám **kóplik** sanda betlenedi.

I bet, birlik sanda: **-m, -man, -men.** Mısalı: oqı**dim**, kór**dim**, oqıy**man**, kele**men**.

Kóplik sanda: **-q, -k, -mız, -miz.** Mısalı: oqı**dıq**, kór**dik**, oqıy**mız**, kele**miz**.

II bet, birlik sanda: **-ń, -sań, -seń.** Mısalı: oqı**dıń**, kór**dıń**, oqıysa**ń**, kelese**ń**.

Kóplik sanda: **-ńız, -ńiz, -sız, -siz.** Mısalı: oqıd**ıńız**, kórd**ıńız**, oqıys**ız**, keles**ız**.

III bet, birlik hám kóplik sanda: **-dı, -di, -tı, -ti.** Mısalı: oqı**dı**, kór**di**, qayt**tı**, ketti.

255-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń.

1. Sizler telefonnan kim menen sóylestińiz?
2. Men dayımnıń úyine bardım. 3. Sen demalısta qayda boldıń?
4. Bizler mekteptiń janında turamız. 5. Sen kitaplardı taza uslapsań.
6. Sizler házir ne islep atırsız?

1. Feyil sózlerge jalǵanǵan betlik jalǵawların aytır. Olardıń qaysı bette, qaysı sanda turǵanın túsindirıń.

256-shınıǵıw. Dáslep oqıń, keyin kóshirip jazıń.

Feyillerdiń betleniw ǵlǵısı:

Bet	Birlik	Kóplik
I bet	jazdım Men isledim tayarlanıp atırman	jazdıq Bizler isledik tayarlanıp atırmız
II bet	jazdıń Sen islediń tayarlanıp atırsań	jazdıńız Sizler isledińız tayarlanıp atırsız
III bet	jazdı Ol isledi tayarlanıp atır	jazdı Olar isledi tayarlanıp atır

1. Feyillerdiń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniwin bilip alıń.

257-shınıǵıw. Islep atır, oynap júr, qayt, jaz, kó-mekles degen feyillerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleń. Feyildiń betleniw ǵlǵısinen paydalanıń.

258-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar klasların taza saqlaydı. 2. Házir hámmesi jawdırasıp kógerip shıqtı. 3. Sizler shembilikte jaqsı jumis isledińız. 4. Ana tábiyatımızdıń gózzallıǵın saqlaymız.

1. Feyil sózlerdiń betlik jalǵawlarınıń astın sızırń.
2. Feyiller qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp tur?

§29. Feyil máhálleri

259-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp shıǵıp, ondaǵı feyil sózlerdi tabırń.

1. Men aǵama kómeklestim. 2. Jolda izli-izinen mashinalar júrip tur. 3. Paxtakeshler kelesi jıldıń egisine tayarlanajaq. 4. Bizler demalis kúni dárya boyına bardıq. 5. Erteń bizler sayaxatqa baramız. 6. Olar jerlerin suwǵarıp atır.

1. Feyillerdiń qaysı máhálde qollanılıp turǵanın aytıp berirń.

Feyiller úsh máhálde qollanıladı: **házirgi máhál, keler máhál, ótken máhál.**

Házirgi máhálge **islep atırman, sóylep tur, jazıp atır, juwırıp júr.**

Keler máhál: **barar, keler, oqır, baraman, barajaqpan, jazaman, jazajaqpan, isley-men.**

Ótken máhál: **oqıdım, jazıp boldı, kómeklesti, otırdı, sóyledi.**

260-shınıǵıw. Tásirli etip oqırń.

Tınıshlıq dep óser bala,
Tınıshlıq dep jasar ana.
Tınıshlıqta jer júzinde,
Kórkeyedi awıl-qala.

(Óserbay Xojaniyazov).

1. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdiń astın sızırń.

261-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp shıǵıp, feyil sózlerdi aytıp berirń.

Gúzgi jıyın-terimniń waqtı da jetip keldi. Ğawasha atızların mashina terimine tayarladı. Hárbir górektiń tolıq piskeni tekserilip kórildi. Ğawashanıń górekleri tolıq ashıla basladı.

(Q. Jumaniyazov).

1. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde bildirip turǵanın bilip alırń.

§ 30. Házirgi máhál

262-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi dıqqat penen oqırń.

1. Men sabaqqa tayarlanıp atırman.
2. Muǵallım taza temanı kórgizbeli qurallar menen túsindirip atır.
3. Oqıwshılar sabaqtı berilip tırıláp otır.

1. Gáplerdegi feyil sózlerdi tabırń.
2. Sorawlar qoyırń. Qanday máhálde qollanılıp turǵanın túsindirirń.

Házirgi máhál feyilleri **házirgi waqıtta bolıp atırǵan is-háreketti** bildiredi.

Házirgi máhál feyil sózlerge **júr, tur, otır, atır** sózleriniń dizbeklesip qollanıwı arqalı jasaladı.

Olarǵa **ne islep atır?, ne qılıp júr?, ne qılıp tur?, ne qılıp otır?** t.b. sorawlar qoyıladı. Mısalı: Apam awqat **pisirip atır**. Oqıwshılar sabaq **tıńlap otır**. Muǵallım **sóylep tur**.

Tur, otır, júr sózleri dara turıp ta házirgi máhálde qollanıladı. Mısalı: Inim baǵda **júr**. Aǵam úyde **otır**. Esiktiń aldında úkem **tur**.

263-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men mektepke ketiwge tayarlanıp atırman.
2. Aǵam jerdi suwǵarıp atır.
3. Esik aldında jońshqalar kógerip tur.
4. Kóllerde úyrekler júzip júr.

1. Házirgi máhál feyilleriniń astın sızıń.

264-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, feyillerdiń astın sızıń.

1. Qalamızdıń kórki kúnnen-kúnge sulıwlanıp kiyatır.
2. Birneshe qabatlı jańa jaylar salınıp atır.
3. Sizler neshinshi klasta oqıp atırsız?

1-bet, bir. san.

Úlgi: *Men xat jazıp atırman.*

1. Feyiller qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp tur?

265-shinığıw. Súwretlerge qarap birneshe gáppler qurap jazıń. Jazǵan gápplerinizdegi feyiller házirgi máhál mánisinde qollanılatuǵın bolsın.

1.

2.

3.

Házirgi máhál feylleri úsh bette, birlik hám kópik sanda betlenedi: **I** bet, birlik sanda **-man, -men**, kópik sanda **-miz, -miz**, **II** bet, birlik sanda **-sań, -seń**, kópik sanda **-siz, -siz** betlik jalǵawları jalǵanadı. **III** betke betlik jalǵawları jalǵanbaydı. Mısalı: **islep turman, islep tursań, islep turmız, islep tursız, islep tur, oynap júr.**

266-shınıǵıw. Oqırń.

Házirgi máhál feylleriniń betleniw úlgisi:

Bet	Birlik	Kópik
I	Men islep atırman oynap júrmen sóylep turman tırlap otırman	Bizler islep atırmız oynap júrmız sóylep turmız tırlap otırmız

Bet	Birlik	Kóplik
II	Sen islep atırsań oynap júrsań sóylep tursań tıńlap otırsań	Sizler islep atırsız oynap júrsız sóylep tursız tıńlap otırsız
III	Ol islep atır oynap júr sóylep tur tıńlap otır	Olar islep atır oynap júr sóylep tur tıńlap otır

1. Házirgi máhál feyilleriniń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniwin bilip alıń.

2. I hám II betke jalǵanatuǵın betlik jalǵawlarına dıqqat awdarıń.

267-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli betlik jalǵawların qoyıp, kóshirip jazıń hám astın sızıń.

1. Men sabaqlarımnan jaqsı oqıp júr... . 2. Sizler fermada sawınshı bolıp islep júr... . 3. Bizler Mirzagúl menen birge sabaq tayarlap atır... . 4. Sen úlkemizdeki qanday quslardıń atın bile...?

268-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Suw qudıqtan aǵıp tur,
Shomılsań, suwı jaǵıp tur,

Elpip esken samalı,
Betiñdi ásten qağıp tur.

(S. Tájimuratov).

1. Qosıqtağı házirgi máhál feyillerin tabıń. Olar qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp tur?

269-shınıǵıw. Házirgi máhálđıń betleniw úlgisine qarap, (103-bettegi) **kómeklesip atır, qıdırıp júr, tikeyip tur, sóylep atır** degen feyil sózlerdi birlik hám kóplik sanda betleń. Jalǵanǵan betlik jalǵawların aytıp berıń.

§31. Keler máhál

270-shınıǵıw. Oqıń.

1. Ol jerler ónimdarlı, ele baǵshılıqqa **aylanadı**. 2. Bizler muǵallım menen birge sayaxatqa **baramız**. 3. Estelik súwretlerdi albomıma **jıynayjaqpan**. 4. Ájaǵam gúres boyınsha jarısqa **qatnasadı**.

1. Gáplerdegi feyil sózlerdiń qanday máhálde qollanılıp turǵanın túsindirip berıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Keler máhál feyilleri **kelesi waqıtta bolatuǵın is-háreketti** bildiredi. Bul feyillerge **ne qıladı? ne qılamız?, ne qılasań?, ne qılamız?, ne qılasız?, ne qılmaqshı?** t.b. sorawlar qoyıladı.

Мисали: **baraman, barajaqpan, ákelemen, ákelejaqpan, barasań, ákeleseń, barajaqsań, ákelejaqsań, baradı, ákeledi, barajaq, ákelejaq.**

271-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Keler máhál feyillerin tawıp, astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Bizler tústen keyin mektepke baramız. 2. Erteń birge oqıytuǵın dostımnıń úyine baraman. 3. Búgin aǵam jumıstan keshirek keledi. 4. Sen awıldan erteń qaytarsań.

272-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men balıq awlap júrmen. 2. Muhabbat erteń Tashkentten keledi. 3. Kósheniń eki boyına nállar otırǵızıladı. 4. Quwanış erteń ań awlawǵa baradı.

1. Házirgi hám keler máhál feyilleriniń astın sızıń.
2. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berıń.

273-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Keler máhál feyilleriniń qaysı bette, qaysı sanda kelgenin anıqlań.

1. Men erteń úkelerimdi kinoǵa aparaman. 2. Sizler ol jerlerge palız eginlerin ekpekshisiz. 3. Men jazda dayımnıń úyinde bolaman. 4. Bizler dárya boyına barmaqshımız.

1-bet. bir.san.

Úlgi: *Feruwza menen birge sabaq tayarlaymiz.*

Keler máhál feyilleri úsh bette, **birlik** hám **kóplik** sanda betlenedi. Mısalı: Erteń keshte Nawayıǵa poezd benen **ketemiz**. Azdan keyin jumısqa **ketemen**. Rayonniń orayına jańa mektep hám balalar baqshası **salınadı**.

274-shıńıǵıw. Oqıń. Betleniwın túsindirıń.

Keler máhál feyilleriniń betleniw úlgisi:

Bet	Birlik	Kóplik
I	Men úyrenemen jazbaqshıman baraman	Bizler úyrenemiz jazbaqshımız baramız
II	Sen úyreneseń jazbaqshısań barasań	Sizler úyrenesiz jazbaqshısız barasız
III	Ol úyrenedi jazbaqshı baradı	Olar úyrenedi jazbaqshı baradı

275-shinığıw. Qara hárip penen jazılğan feyil sózlerdi keler máhálge aylandırıp, kóshirip jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Suwsız jerlerge suw **apardı**. 2. Demalıs kúni Qonısbay úyge **keldi**. 3. Báhárge qaray kólge hár túrli quslar **keldi**. 4. Bizler erte báhárden jerdi súrip, egin **ektik**.

276-shinığıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Kewilde quwanış shalqıp tasamız,
Bilim shıńlarına qushaq ashamız.
Shaqırıp turıptı bizdi keleshek,
Qanat qomlap alğa qaray ushamız.

(Xalmurat Saparov).

1. Qosıқтағы келер máhál feyilleriniń qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp turǵanına itibar berıń.

277-shinığıw. Gáplerdegi keler máhál feyli bar gáplerdi kóshirip jazıń, olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

1. Báhár keledi. 2. Báhárde miyweler gúlleydi. 3. Men mekteptegi hámme ózgerislerdi kórip quwanıp júrmen. 4. Jıynalısqa aǵam qatnasadı. 5. Meniń qalay oqıp atırǵanımdı aǵam bilmekshi.

278-shiniğıw. Kómekles, jaz, tayarlan, úyren, kel feyllerin keler máhál mánisinde birlik hám kópik sanda betleń.

§32. Ótken máhál

279-shiniğıw. Oqıń.

1. Olar esaptı durıs **shıǵardı**. 2. Men sabaqtı **tayarladım**. 3. Bizler baǵ ishin **araladıq**. 4. Quslardıń hár túrli sesleri menen baǵdıń ishi **jańlap ketti**.

1. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń qanday máhálde turǵanın túsindirıń hám tiyisli sorawlar qoyıń.

Ótken máhál feylleri burın bolǵan is-háreketti bildiredi. Bul feyllerde **ne qıldı?, ne isledi?, ne qıldıń?, ne qıldım?** t.b. sorawlar qoyıladı. Mısalı: **bardım, tıńladım, sóyledim, esitkenmen, esitkenseń, sóylepti, oqıptı, oqıp shıqtı**.

280-shiniğıw. Kóshirip jazıń.

1. Men kiyinip dalaǵa shıqtım. 2. Jaǵımlı taza hawa kewlimdi kóterdi. 3. Rayonnan Altınkólge shekem

avtobus qatnap turipti. 4. Men oqigan kitabimni mazmunin aytip berdim.

1. Otken mahál feyllerin tawip, tiyisli sorawlar qoyin.

281-shinigiw. Qosiqti koshirip jazin.

Sabaq waqti pitti, áne,
Endi nálshe egemiz,
Mektep jerin bağ etemiz,
Bağdan miywe teremiz.

(Nawriz Japaqov).

1. Feyillerdi tawip, sorawların aytip berin.

282-shinigiw. Koshirip jazin.

1. Qis tez otti. 2. Bizler miynet veteranları menen ushirstiq. 3. Sen azamatlıq wádeńdi orınladin. 4. Men tapsirilgan jumisti erte pitkerdim.

1. Otken mahál feylleriniń astın sizin. Olardin qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp kelgenin ústine jazıp kórsetin.

|| Otken mahál feylleri úsh bette, birlik hám kóplik sanda betlenedi. Mısalı: Men **oqidim**. Sen **oqidin**. Ol **oqıdı**. Bizler **jazıp boldıq**. Sizler **jazıp boldıńız**. Olar **jazıp boldı**. ||

283-shiniqiw. Oqir.

Ótken máhál feyilleriniń betleniw úlgisi:

Bet	Birlik	Kóplik
I	Men bardım jazdım kórdım tırılap turdım	Bizler bardıq jazdıq kórdık tırılap turdıq
II	Sen bardır jazdır kórdır tırılap turdır	Sizler bardırız jazdırız kórdırız tırılap turdırız
III	Oı bardı jazdı kórdı tırılap turdı	Olar bardı jazdı kórdı tırılap turdı

1. Ótken máhál feyilleriniń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniwin bilip alır hám este saqlar.

284-shiniqiw. Kóshirip jazır.

1. Qaraqalpaqstan bayraqı húkimet úyiniń ústinde jelibirep tur. 2. Meniń aǵam kelesi jılı Moynaqqa baradı. 3. Aǵam jaqında Ferǵanadan keledi. 4. Áskerler Watanımızdıń tınıshlıǵın qorǵaydı.

1. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde ekenligin anıqlap, tiyisli sorawların qoyıń.

285-shınıǵıw. Tıńla, sóyle, orınla, tárbiyala, oqıp shıq feyillerin ótken máhál mánisinde birlik hám kóplik sanda betleń.

286-shınıǵıw. Tásirli etip oqırń.

Jelkildesip kók giyalar,
Kún jarqırıp ashılıp tur,
Suwlar sıdırlap salmada,
Gózzallıqqa qosılıp tur.

(Tolıbay Qabulov).

1. Qosıqtaǵı feyil sózlerdi tawıp, qaysı máhálde turǵanın aytıp berıń. Tiyisli sorawlar qoyıń.

287-shınıǵıw. «**Baxıtlı balalıq**» degen temada qısqasha gúrriń jazıń. Jazǵan gúrrińińizde atlıq, almasıq hám feyil sózler bolatuǵın bolsın. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde qollanılıp turǵanına itibar berıń.

Sorawlar:

1. Feyil dep nege aytamız? Feyil sózler qanday sorawlarǵa juwap beredi?

2. Dara feyil menen qospa feyildiń bir-birinen ózgesheligin aytıp berıń hám misallar keltiriń.

3. Feyildiń betleniwi dep nege aytamız? Feyiller neshe bette, qaysı sanlarda betlenedi? Betlik jalǵawların aytp berıń.

4. Jaz, bar, isle, oqı feyillerin úsh bette, birlik hám kóplik sanda awızeki betleń.

5. Feyilde neshe máhál bar? Mısallar keltiriń.

§33. Ráwish

288-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Kiyikler meni kóriwden **sırtqa** qashajaq boldı.
2. Men esikti **áste** ashıp, qora betke qaradım.
3. Aǵam **azanda** jumısına ketti (X.S).
4. Atam qawındı **erte** ekti.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berıń.
2. Tiyisli sorawların qoyıń.

Is-hárekettiń waqtın, ornın, sınıń bildiretuǵın sózler ráwish dep ataladı. Ráwishlerge **qashan?**, **qayda?**, **qalay?**, **qáytıp?** degen sorawlar qoyıladı.

Ráwish sózler kóbinese feyil sózlerge baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Mashina **tez** júrdi. Olar **berman** burıldı. Bizler **búgin** tórt saat oqıymız.

Bul mısallarda **tez** ráwish sózi **júrdi** feyil sózi menen, **berman** ráwish sózi **burıldı** feyil sózi menen, **búgin** ráwish sózi

oqıymız feyil sózi menen baylanısıp, onda **tez** ráwish sózi is-hárekettiń sının, **búgin** ráwish sóz is-hárekettiń waqtın, **berman** ráwish sózi is-hárekettiń ornın bildirip, baylanısıp kelip tur.

289-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.

1. **Bıyl** baǵımızǵa alma, qárelı, shiye, almurt nállerin otırǵızdıq. 2. **Keshqurın** qızıqlı kitapshalardı oqıyman. 3. **Waqtı-waqtı** taza hawada dem alaman. 4. **Dáslep** máseleni oqı, **sońınan** onı shesh.

290-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawın qoyıń.

1. Úyge berilgen tapsırmanı **dárhál** tayarladım. 2. Jumıs **shaqqan** islenip atır. 3. Mashina **birden** toqtadı. 4. Aspandaǵı bultlar **birte-birte** tarqalıp ketti. 5. Balanıń túri **tosattan** ózgerip ketti.

§34. Waqt ráwishi

291-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge soraw qoyıń. Bular is-hárekettiń qanday mánisin bildirip tur?

1. **Jaqında** biziń mektebimizde shayırlar menen ushırasıw boldı. 2. **Azanda** inim mektepke oqıwǵa

ketti. 3. **Keshte** ađam da, apam da jumıstan keledi.
4. Men **bıyl** jazda awılğa baraman.

Is-hárekettiń waqtın bildiretuğın ráwishlerdi waqt ráwishi deymiz. Waqt ráwishi **qashan?, qashannan beri?, qashanğa shekem?** degen sorawlarğa juwap beredi. Mısalı: **Búgin (qashan?)** teatrğa baramız. Men **keshke shekem (qashanğa shekem?)** jumıs isleymen. **Azannan beri (qashannan beri?)** úyde sabaq tayarlap otırdım.

292-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına waqt ráwishlerin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Bizler ... qalağa júrip kettik. 2. ... kún suwıta basladı. 3. Men rayonnan ... aylanıp kelemen. 4. Jawın ... tınbay jawıp tur.

Kerekli sózler: *erteńine, búgin, keshke shekem, azannan berli.*

1. Ráwishlerdiń qaysı sózge baylanıslı qollanııp turǵanın aytıp berıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

293-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Sáhárde sayrap turǵan,
Xosh hawaz búlbúlimseń.
Kúni-túni jaynap turǵan,
Shámende bir gúlimseń.

(Reyimbergen Ayapbergenov).

1. Qosiqtağı waqıt ráwishlerin tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.

294-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Waqıt ráwishlerin tawıp, astın sızıń, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Kún ıssı. Baqshadağı balalar keshke shekem sayalı tereklerdiń arasında oynap júrdi. 2. Bul jumıstı házir pitkeremen. 3. Keshqurın televizor kórip otıramız. 4. Erteń kitapxanaǵa baraman.

Waqıt ráwishlerin **búgin, keshe, házir, baǵana, biltır, bıyl, jaqında, kúnde, keshte, keshke shekem, burın, soń** t.b. sózler bildi-
redi.

295-shınıǵıw. Oqıń. Waqıt ráwishlerin tawıp olardıń qaysı sózge baylanıslı ekenin aytıp berıń.

1. Házir biziń awıl tolıǵı menen gazlastırıldı. 2. Bizler erteńine rayonǵa barıp qayttıq. 3. Keshqurın jawın jawdı. 4. Keshe úyge íqlas qıdııp keldi. 5. Aspandı qaplaǵan qalıń bult keshke qaray tarqaldı.

296-shınıǵıw. Ózlerińiz oqıǵan erteklerińizden waqıt ráwishi bar gáplerdi kóshirip jazıń.

§35. Orın ráwishi

297-shınıǵıw. Oqıp shıǵıp, qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.

1. Shaxsánem dostınıń **janında** otırdı.
2. Ol úshinshi qabattan **tómen** tústi.
3. Kelgen adamlardıń barlıgın **mında** jiber.
4. Bizler **usımında** turamız.
5. **Uzaqta** buldırap Qarataw kórindi.

Is-hárekettiń isleniw ornın bildiretuǵın ráwishlerdi orın ráwishi deymiz. Orın ráwishi **qayda? qaydan? qayerde?** degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: **Alısta** (qayda?) buldırap awıl kórindi. **Arqadan** (qaydan?) salqın samal esip tur.

298-shınıǵıw. Oqıń.

1. Azamat alısta jayılp júrgen qoy-eshkilerine súysiniپ qaradı.
2. Ol joqarıǵa kóterile basladı.
3. Ushaman dep alısqa,
Elpeń-elpeń etedi.
Jel súykense qamısqa,
Íqlap ushıp ketedi.

1. Orın ráwishti tawıp tiyisli sorawlar qoyıń.
2. Bul ráwishlerdiń gáptegi qaysı sózge baylanisli ekenin aytıp berıń.

299-shınıǵıw. Tórende berilgen orın ráwishlerin qatnas-tırıp, hárqaysısına baylanisli ayırım gáp qurap jazıń. Sorawların qoyıń.

Uzaqtan, tómennен, joqarıda, artta.

300-shiníqıw. Tekstti tásirli etip oqın. Órn ráwishlerin tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

1. 2-aprel — «Xalıq aralıq balalar kitapları kúni». Usı kúni balalar jazǵı dem alıw orayındaǵı Balalar kitapxanasına bardım. Usımanda balalar ushın jaratılǵan sharayatlarǵa qattı quwandım.

Balalar elektron kitaplardan tolıq paydalanıw múmkinshiliklerine iye. Oqıw zalı, koncert zalı balalar ushın xızmet etpekte.

Kitapxanadan kewilli túrde shıǵıp baratırǵan balalardıń izinen súysinip qarap turdım.

Sırtta «Perzentime kitap sawǵa etemen» akciyası boldı. Men de aqlıqlarıma eki kitap aldım.

Orn ráwishlerin **qasında, janında, alda, artta, izde, keyninde, uzaqta, alısta, aldına, artına, sonda, usında, bunda** t.b. sózler bildiredi.

301-shiníqıw. Kóshirip jazıń. Orn ráwishleriniń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Bala hámme waqıt ata-ananıń keyninde júrsin. Aldına túsip ketpesin (Hádisten). 2. Sapura apa kiyinip, qapını ashıp sırtqa shıqtı (X.S.). 3. — Muǵallım men de tayınshaqtı iyesine tapsıraman! — dep tómén qaradı. 4. Awıl kem-kem alıslap izde qaldı.

302-shiniqiw. Tóمندegi ráwish sózlerdi qatnastırıp, gáp qurap jazıń. Ráwish sózlerdiń qaysı sóz benen baylanısıp turǵanın aytıp berıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Janında, aldına, keynine, izde, artta, ishten, bunda.

Úlgi: Bunda balalardıń jaqsı dem alıwı ushın sharayatlar jaratılǵan.

1. Muǵallimniń járdeminde ráwish sózlerdi qatnastırıp «Kitap — biziń dostımız» temasında tekst dúziń. Mektebińizdeki málimleme-resurs orayı, ondaǵı xızmetler, kitap fondı haqqında gúrriń etiń. Ráwishlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Sorawlar:

1. Ráwish dep nege aytamız? Ráwish sózler kóbinese qaysı sózler menen baylanısıp keledi? Mısallar keltiriń.
2. Waqıt ráwishi dep nege aytamız?
3. Orn ráwishine qanday ráwish sózler kiredi?

§36. Tirkewish

303-shiniqiw. Gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Ábdiraman úkesi **ushın** jaqsı oyınshıqlar satıp aldı. 2. Keshtegi jawǵan jawın azanǵa **shekem** tinbadı. 3. Aǵam Ábdirazaq **penen** erteńgi jumıs **tuwralı** kóp sóylesip otırdı. 4. Kitaptı oqıǵan **sayın**

bilimiń artadı. 5. Baxtiyar jumıstan **keyin** juwındı. 6. Bekmirza stadionğa **shekem** juwırıp bardı.

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerge dıqqat awdarıń.
2. Bul sózler gápte qanday máni bildirip tur, aytıp berıń.

Ózi dizbeklesip kelgen sózdi basqa bir sózge baylanıstırw ushın qollanılatuǵın sózlerdi **tirkewish** deymiz. Tilimizdegi: **menen, penen, benen, tuwralı, haqqında, jóninde, ushın, shekem, deyin, keyin, soń, qarap, sayın, beri, berli, arqalı, burın, beter, góre** t.b. sózler tirkewish xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Bul kitap balalar **ushın** jazılğan. Sultan sabaqtan **keyin** úyine qayttı. Bul jol dáryaǵa **deyin** baradı.

304-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men Watan ushın xızmet etemen. 2. Bizler Tashkentten samolyot penen keldik. 3. Mashinalar kópir arqalı ótip tur. 4. Qońratqa deyin poezd benen bardım.

1. Tirkewish sózlerdi tawıp, astın sızıń.
2. Bul sózlerdiń qanday sózge dizbeklesip kelgenin aytıp berıń.

305-shınıǵıw. Oqıń. Tirkewish sózlerdi tabıń.

Kitap — adamnıń eń isenimli dostı. Sebebi, bilimdi iyelew ushın, kitaptıń qádir-qımbatı

haqqında ullı danalar kóp pikirler aytqan. Sonlıqtan da kitaptı qádirlew hárbir oqıwshınıń ádiwli wazıypası. Qımbatlı balalar! Kitap — biziń eń jaqın dostımız hám járdemshimiz. Kitaptı taza saqlańlar hám qádirleńler!

1. Tirkewishlerdiń qanday sózlerden keyin kelgenin aytıp beriń.

Tilimizde tirkewishler **atlıq**, **almasıq** sózlerdiń keynine dizbeklesip keledi. Tirkewishler ózi dizbeklesip kelgen sózdiń mánisin tolıqtırıp, onı ekinshi bir sózge baylanıstırw ushın qollanıladi. Tirkewishler ózi dizbeklesip kelgen sózden bólek jazıladı. Mısalı: Asqar sabaqtan **soń** úyine qayttı. Bul qosıq balalar **ushın** jazıldı.

Birinshi mısaldaǵı **soń** tirkewishi **sabaqtan** degen atlıq sózden keyin kelip, birinshiden, onıń mánisin tolıqtırıp kelse, ekinshiden, onı **qayttı** degen feyil sózge baylanıstırıp tur. Ekinshi mısaldaǵı **ushın** tirkewishi **balalar** degen atlıq sózden keyin kelip, onıń mánisin tolıqtırıp tur hám onı **jazıldı** degen feyil sózge baylanıstırıp tur.

306-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, tirkewishtiń astın sızıń. Qanday xızmet atqarıp turǵanın túsindiriyń.

1. Buxaradan Nókiske poezd benen keldik.
2. Tashkentke deyin samolyot penen bardım.

3. Muğallim paraxatshılıq haqqında sóylep berdi.
4. Gúzge qaray tereklerdiń japıraqları túsedı.

307-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli tirkewishlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Dúkannan inim ... kerekli oqıw quralların satıp aldım.
2. Azannan ... jumıstan qolım bosamadı.
3. Men aeroportqa ... juwırıp bardım.
4. Bul asfalt biziń awılǵa ... baradı.
5. Muğallim doslıq hám joldaslıq ... gúrriń ótkerdi.

Kerekli sózler: *ushın, beri, shekem, haqqında, deyin.*

1. Gápтеgi tirkewishler qanday xızmet ayqarıp tur?

308-shınıǵıw. Berilgen tirkewish sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Tirkewish sózlerdiń qaysı sózdiń mánisin tolıqtırıp turǵanın aytıp beriń.

Sayın, berli, arqalı, burın, tuwralı.

Úlgi: *Men kún sayın ósip baratırman.*

309-shınıǵıw. Qosıqtı túsinip oqıń. Tirkewish sózlerdi tabıń. Olardıń ne ushın qollanılıp turǵanın aytıp beriń.

Doslıq penen miywe berdi baǵımız,
Doslıq penen nurlar atqan tańımız.
Doslıq penen qolın berse bizge kim,
Qushaq ashıp, súyer shiyrin janımız.

(Abbaz Dabilov).

310-shiniqiw. Kóshirip jazıń.

1. Rayonımız jıl sayın mámleketlik jobaların artıǵı menen orınlap kiyatır. 2. Jawın azanǵa shekem jawdı. 3. Bizler jumıs jóninde sóylesip aldıq. 4. Jarısta Asqar Aydardan burın márrege keldi.

1. Tirkewish sózlerdiń astın sızıń.

2. Tirkewishlerdiń qaysı sózden keyin kelip, ne ushın qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

direktor

311-shiniqiw. Tekstti oqıń. Tirkewish sózlerdi tawıp, qanday xızmette qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

Qalalarda tiyisli orınlardan ótiw ushın svetofoor qoyladı. Kósheni kesip ótiw yamasa ótpew usı svetofoor arqalı belgilenedi. Egerde svetoforda sarı shıraq jansa, onda «Baqla!» degendi bildiredi. Svetoforda jasıl shıraq jansa, mashinalar ushın jol ashıladı. Onda adamlar qızıl shıraq janǵanǵa shekem toqtaydı.

Balalar, jol qádelerin jaqsı bilip alıń!

Sorawlar:

1. Tirkewish dep nege aytamız?

2. Tirkewishler ne ushın qollanıladı?

3. Oylarńızdan tirkewishleri bar eki-úsh gáp aytıp berıń hám olardıń ne ushın qollanılıp turǵanın túsindirıń.

4. Tirkewish sózlerdiń toparına qanday sózler kiredi?

§37. Dáneker

312-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan dáneker sózlerdiń qanday xızmette qollanılıp turǵanına itibar berıń.

1. Shaxsánem barlıq sabaqlarınan jaqsı oqıydı, **sebebi** ol sabaqlarǵa bárqulla jaqsı tayarlanıp baradı. 2. Bazardaǵı dúkannan on eki dápter, túr qálem, óshirgish **jáne** sızǵısh satıp aldım. 3. Búgingi jarısta **ya** Saparbay, **ya** Esimbet ozadı. 4. Aǵam keldi **de**, Asan oqıwına ketti. 5. Kún bultlastı, **biraq** jawın jawmadı.

Gáp aǵzaların yamasa gáp penen gápti óz ara baylanıstırıp keletuǵın sózlerdi **dáneker** dep ataymız. Dáneker sózler basqa sózlerden bólek jazıladı. Tilimizdegi **hám, jáne, da, de, ta, te, biraq, sebebi, ya, yamasa, yaki, ǵa, birese** degen sózler dáneker wazıypasında qollanıladı. Mısalı: Sherniyaz **hám** Íqlas 4-klasta oqıydı. Aydana **menen** Dúrdana birge oynaydı.

Birinshi hám ekinshi gáplerdegi **hám, menen** dánekerler, birgelkili aǵzalardıń arasın baylanıstırıp tur.

313-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dánekerlerdi tawıp, astın sızıń.

Dánekerlerdiń gápte qanday wazıypalarda qollanılıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Muǵallım taxtaǵa jazdı jáne túsındırdı.
2. Qıyar hám pomidor adamǵa júdá paydalı.
3. Aspanda bir qus gá joqarı qaray kóteriledi, gá tómén qaray sırgıydı.
4. Erteń ya arǵı kúni keshte kelemen.

314-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń. Dáneker sózlerdi tawıp, qanday wazıypada qollanılıp turǵanın aytıp beriń.

Gá bálentlep,
Gá ketemiz tóménge.
Gá sayızlap,
Gá súrǵıymız tereńge.

(*Keńesbay Raxmanov*).

315-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Men, inim ... Maqset — úshewimiz kinoǵa bardıq.
2. Sánem onıń keyninen juwırdı, ... jete almadı.
3. Qarlıǵash ... joqarı, ... tómén uship júr.

Kerekli dánekerler hám tirkewishler: *biraq, hám, ǵa.*

1. Gáplerdegi dáneker sózlerdiń qanday xızmette qollanılıp turǵanın aytıp beriń.

316-shinigiw. Sózlerdiń hárbirin qatnastırıp ǵap qurap, kóshirip jazıń. Qollanıw ózgesheligin aytp berıń.

Sebebi, yamasa, gá, biraq, hám, da.

317-shinigiw. Gúrrińdi oqıń. Dáneker hám tirkewishlerdi tawıp, bir-birinen ózgesheligin túsindirıń.

Úsh jup palwannan soń gezek Sapalaq palwanǵa jetti. Endi ol tórtkúlli Yusip palwan menen gúresedi. Yusip Sapalaq palwannıń ámelin jaqsı bileği, sonlıqtan ol jambasqa jantaspadı. Sapalaq palwandı silkip kórdi, biraq bul háreketleri iske aspadı. Yusip palwan qayta-qayta jıǵaman dep urınıp kórdi, biraq ózi zorıǵıp sharshap qaldı. Payıtı kelgen waqıtta, Sapalaq palwan «ha» dep jambas urdı. Ol jıǵıldı.

(*Abdimurat Atajanov*).

318-shinigiw. Kóp noqattırń ornına tiyisli dánekerlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń xızmetin túsindirıń.

1. Bunı bizler tez bolamız, ... berilgen tapsırma jeńil edi. 2. Ájiniyaz ushqısh ... injener bolıwdı árman etedi. 3. Men izledim, ... taba almadım. 4. Aymurat oqıwdan keldi ... úy tapsırmasın jazdı.

Kerekli dánekerler: *sebebi, yaki, biraq, de.*

319-shiniqiw. Kóshirip jazıń. Dánekerler hám tirkewishlerdiń astın sıızıp, bir-birinen ayırmashılıǵın túsindiriń. Qollanılw ózgesheliklerine itibar beriń.

1. Malika jetemen dep qattı juwırdı, biraq Karima jetkermedi. 2. Búgin jawın jawadı, sebebi kún bultlasıp tur. 3. Tústen keyin oqıwshılar úylerine qaytadı. 4. Túnge qaray kún suwıta basladı.

320-shiniqiw. «Klaslas doslarım» degen temada kishigirim gúrriń jazıń. Gúrrińińizde dánekerler, tirkewishler qatnasatuǵın bolsın. Dánekerler menen tirkewishlerdiń qollanılw ózgesheligin túsindiriń.

§38. Gáp

321-shiniqiw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep beriń.

Búrkit teńizden alısta, úlken joldıń boyındaǵı terekke ózine uya jasap, palapanların shıǵardı.

Bir kúni búrkit uya salǵan terektiń qasında adamlar jumıs islep atır edi. Ol tırnaqlarına úlken bir balıqtı búrıp uship keldi. Adamlar balıqtı kórip, búrkitke kesek ilaqtıra basladı. Búrkit balıqtı túsirip aldı.

1. Hárbir gáp neshe sózden quralǵan?

Tamamlangan oydi bildiretúin sóz yaki birneshe sóz dizbegine **gáp** deymiz.

Oqıganda hárbir gáptıń keyninde azgana irkilis islenedi. Mısalı: Aymurat kitap oqıp otır. Jazda baǵdı aralap júriw ne degen lázzetli. Sen muǵallimniń tapsırmasın orınladıń ba? Qáne, attan tús!

322-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Hár kúni keshte taza hawada júremen. Oqıwshılar, otırǵan bólmeńizdiń hawasın tez-tez almastırıp turıń. Sen sabaǵıńdı tayarlap boldıń ba? Biziń jerimiz ne degen gózzal!

1. Gáp aqırına qoyılǵan irkilis belgilerine itibar berıń.

Gápler mazmunına qaray **xabar gáp, soraw gáp, buyırq gáp hám úndew gáp** bolıp bólinedi.

323-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Hár gápke tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

Jazdı, dańq, barasan ba, jasasın, oqıp atırsań, sóylep tur, orınladı.

324-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqıń.

Sizlerdiń «tuwrama» degen awqattı esitkenińiz

bar ma? Írasın aytsam, sol awqattıń mazasın unataman.

— Bazargúl apa, anağan qara, qara pshıq shójeni alıp baratır! — dedi ol.

— Tasla, háy, háy! — dep shawqımlastıq bizler.

1. Hárbir gáptıń keynine qoyılğan irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin aytp berıń.

§39. Xabar gáp

325-shınıǵıw. Oqır. Hárbir gáptıń keynine qoyılğan irkilis belgilerine itibar berıń. Gáppler qanday máni ańlatıp tur?

Bul — diyqan bazarı. Diyqan bazarı júdá úlken. Bazarda pomidor, qıyar, geshir hám basqa da palız eginleri kóp.

Diyqan bazarında hár qıylı miyweler de bar. Palız eginlerin hám miywelerdi awıl adamları satıp atır.

Qanday da bir waqıya hám hádiyseler tuwralı xabar mánisin bildiretuǵın gápplerdi xabar gáp deymiz. Mısalı: Nókis qalası jıl sayın gúllenbekte.

326-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Tiyisli irkilis belgilerin qoyır.

Jilan tawıqtıń shójelerine abay etti Pıshıq onı kórip qaldı Bala jıllannan qorqıp qashtı Aǵam oǵan raxmet ayttı

327-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerden paydalanıp, xabar gáp qurap jazıń. Tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

Quyash, báhár, tábiyat, jawın, terekler.

328-shınıǵıw. Gúrrińdi tásirli etip oqıń.

Kempir apam kóziniń qarashıǵınday etip qás-terlep saqlap júrgen shıńqobızı bar edi. Hár dayım onı shertkende ájim basqan júzlerinen kúlki oynap ráhátlenip qaladı. Qońsımızdıń balaları úyge kelip, shıńqobızdı kórset dep talay jalınǵanı bar. Onı balalarǵa kórsetiw túwe, ózime de bir ret uslatqan joq. Bir saparı men joqta qarındasım Sánemge shıńqobızdı qalay shertiwdi úyretip atırǵanın bayqap qaldım.

(Ótebay Sársenbaev).

1. Hárbir gápten keyin qoyılǵan irkilis belgilerin aytıp berıń.

§40. Soraw gáp

329-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Áwelemen, dúwelemen,
Salqan iyttiń sanı menen,
Qara qoydıń qanı menen,

- Áwez molla qayda ketti?
- Duzğa ketti.
- Qashan keler?
- Jaz keler.
- Jaz kelmese?
- Gúz keler.
- Pállenpish,
- Sen tur,
- Sen shıq.

1. Qosıqta qanday irkilis belgileri bar?
2. Soraw belgisi qay jerde qoyılğan?

|| Soraw máni bildiretuğın gápler soraw gáp dep ataladı. Mısalı: Atrın **kim? Neshinshi** klasta oqıysañ? ||

330-shınıǵıw. Oqip shıǵıń. Gáplerdiń irkilis belgilerine itibar berin.

Báhár kúnleriniń biri edi. Jumagúl mektepten keldi. Ol úyiniń qasındaǵı qıytaqta isley basladı.

- Ne islep atırsań, Jumagúl?
- Baǵmanshılıq etip atırman.
- Ne egeyin dep atırsań?
- Házirinshe úsh túp júzim.
- Basqa da miyweli ağashlar egeseń be?
- Nálin tapsam alma menen shabdal egemen.

1. Bul gáplerdiń mazmunında qanday ayırmashılıq bar?

331-shiníw. Tekstti tásirli etip oqır, sorawğa juwap berin. Qosıqta keltirilgen quslardın atın aytn.

Qaysı qus ğarqıldaydı?

Qaysısı ğañqıldaydı?

Qaysısı toğaylarda

Kúni boyı toqıldaydı?

(Jalğas Esbolğanov)

332-shiníw. Berilgen sorawlarğa juwap jazın.

1. Seniń jasın neshede?
2. Sporttıń qaysı túrine qızıǵasań?
3. Qanday dógereklerge qatnasasań?
4. Keleshekte kim bolǵın keledi?

333-shiníw. Oqın. Mazmunın aytp berin.

Nannın usaǵı

- Ne terdin, Saǵıy?
- Nannın usaǵın.
- Jerde jatır ma?
- Minekey, awa.
- Tústi eken kimnen?
- Bilsem átteń men.
- Ne qılar edin?
- Uyaltar edim.
- Qanday sóz benen?
- Qarap-aq kóz benen.

- Sen duris aytasań.
- Jamanğa qáyteseń...

(Ubayxan Sadıqov)

1. Qosıqtı yadlap alıń.

334-shınıǵıw. Oqıń.

1. Háy perzent, ata-anańdı húrmet qıl.
2. Kóp sóyleme.
3. Jaqsı hám dana adamlar menen dos bol.
4. Sırıńdı bekkem saqla.
5. Kiyimlerińdi taza tut.

1. Tekstte ne haqqında ayılǵan?
2. Bul sózler kimgе qarata ayılǵan?

|| Mazmunı jaǵınan buyırq, ótinish etiw, keńes ||
beriw, talap etiw mánilerin bildiretuǵın gápler ||
buyırq gápler dep ataladı.

335-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Sózińe iqtıyat ..., basıń ...
Tilińe iqtıyat bol, tisiń ...

(Yusip Has Hajib)

2. Awırıwdıń aldın
3. Jamannan ..., jaqsıǵa ...

(Naqıl)

Kerekli sózler: sinbasin, ketpesin, bol, al, jantas, qash.

336-shiníw. Qosıqtı kóshirip jazıń. Qara hárıp penen berilgen sózlerdiń astın sızıń. Qosıqtı yadlap alıń.

Belińdi **buw**, jeńińdi **túr**,
Dos-dushpanıńdı sinap **júr**,
Jaqsı sózge qulağıń **túr**,
Jaman sózden **qashqıl**, balam.

(Berdaq)

337-shiníw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Ala tay

(Qayta islengen xalıq qosıǵı)

«Ákem ayttı, him» — dedi,
«Ala tayǵa min» — dedi,
«Arman-berman shap» — dedi,
«Otlaq jerdi tap» — dedi,
«Ala taydı otlatıp,
Jaqsı kútip baq» — dedi.
Jaqsı kisi jat bolmas,
Tay, kútpeseń at bolmas.
Úlkenniń tilin almaǵan,
Ońlı azamat bolmas,
Shúw, janıwar, ala tay!
Sen, jigittiń qanatı-ay,

Azamat bol, áy bala!
Bola kórme jalatay.

(I. Yusupov)

1. Qosiqtağı basqa birewge (tıńlawshıǵa) qarata ayılǵan gápplerdi tabıń.
2. Keynine qoyılǵan irkilis belgilerine itibar berıń.
3. Qosıqtı yadlap alıń.

	Aytılw ózgesheligine qaray buyırıq gápplerdiń	
	keynine jazıwda noqat (.) yamasa úndew (!)	
	belgisi qoyladı.	

338-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge itibar berıń. Qanday máni ańlatıp tur?

Balalar, **berman kelińiz**,
Shette qalmay birińiz,
Shójesin **sanap berıńiz**,
Quwansın Kárim inińiz.

(Saǵıydulla Abbazov)

339-shınıǵıw. Berilgen sózlerden paydalanıp, buyırıq gáp jasań hám tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

Húrmet et, abaylı bol, oyılıp ketpe, usla, súyesip jiberıń.

Úlgi: Dostıńdı egleme,
Joldan qalmasın.

Dushpandi egleme,
Sırıńdı almasın.

1. Maqaldağı **egleme, qalmasın, almasın** sózleri hámmege qarata ótinish-keńes mánilerin ańlatıp tur.

340-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Sálem ber, balam, sálem ber,
Barlıq ata-anaǵa!
Sıyla jası úlkendi,
Heshkimdi jasqa sanama!
Ádep penen ikram,
Bolsın ómir joldasıń.
Seni hámme jaqsı dep,
Minezińdi qollasın.

1. Qosıqtaǵı aqıl-násiyat mánisin berip turǵan qatarların tabırń.

§41. Úndew gáp

341-shınıǵıw. Tekstti oqırń.

1. Ernazar alakóz jas waqıtlarınan-aq kútá qarwlı bolǵan. Ózi iri deneli, jawırını qaqpaptay, ala kóz jigit eken.

Búgin kitapxanaǵa barasań ba?

2. Analar baxtim der, bala degende,
Qanshama shekseń de nala degendi!

Shayır, sen eń dáslep «Ana» degendi,
— Qaysı tilde ayttıń?
— Ana tilimde!

1. Hárbir gáplerden keyin qoyılğan irkilis belgilerine itibar beriń. Qaysı gápte maqtanış sezimleri seziledi?

|| Súren-shaqırq, quwanıw, tańlanıw, ókiniw sıyaqlı ||
tuyǵı-sezimlerdi bildiretuǵın gáplerge **úndew gáp**
delinedi. ||

342-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Elimiz gúllene bersin! 2. Hámme shembilikke.
3. Assalawma áleykum, ata! 4. Pah, mına qawınnıń
mazalısin-ay! Jeseń tilińdi úyiredi. 5. — Ay, kórse
qızar balam-ay! Usı qızıl botinka ushın meni qansha
qıynadıń...

1. Gáplerdiń aqırına qoyılğan irkilis belgilerine itibar beriń.

|| Úndew gáptiń keynine úndew belgisi qoyı- ||
ladı. ||

343-shınıǵıw. Irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń.

— Bárekella, sheberlik degen usı da Qanday sulıw
etip dúzetken Tóremurat eki kiyim ildirgish dúzetti
Bular birinen biri jaqsı bolıp shıqtı
Ónerliniń qolı altın

(Naqıl)

Úndew gáplerdiń aqırında dawıs tolqını kóteriń-
ki aytıladı.

344-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Qaratawday salmaǵı bar,
Ónerli on barmaǵı bar,
Nawayıdan sawat ashqan,
Ájiniyaz, Berdaǵı bar.
Tilden dúrler shashqan bul,
Qaraqalpaqstan bul!

(*Tolıbay Qabulov*).

1. Qosıқтаǵı úndew gápti tabırń, qosıqtı yadlap alırń.

§42. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları

345-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqırń.

1. Men **stadionǵa** (qayda?) bardım. 2. **Bıyl** (qashan?) suw mol boladı. 3. **Jaǵımlı** (qanday?) samal esip tur. 4. Men **Tolıbekten** (kimnen?) xat al-dım.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge hám qawıs ishinde berilgen sorawlarǵa dıqqat awdarırń.

Baslawısh penen bayanlawıshtı túsindirip keletuǵın gáp aǵzaların **gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları deymiz.**

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları — tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawıshlar. Mısalı: Aǵam **azanda** (qashan?) **awılǵa** (qayda?) ketti. Shaxsánem **qızıl** (qanday?) **kóylegin** (nesin?) kiydi.

Mısallardaǵı qara hárip penen jazılǵan sózler gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları xızmetin atqarıp tur. Bunda **azanda**, **awılǵa** — pısıqlawısh, **qızıl** — anıqlawısh, **kóylegin** — tolıqlawısh wazıypasında qollanılıp tur.

346-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar **mektepten** qayttı. 2. Aydana **ekinshi** klasta oqıydı. 3. Men **Dúrdanadan** xat aldım. 4. Biz **baxıtlı**, **shadlı** turmista jasaymız.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń ústine tiyisli sorawların qoyıń. 2. Bular qanday gáp aǵzaları?

347-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ekinshi dárejeli aǵzalardıń astın sızıń.

1. Azanǵı hawa densawlıqqa júdá paydalı. 2. Men qaladan awılǵa keldim. 3. Ol apasına kómeklesti. 4. Men Erkindi kórdim.

§43. Toliqlawısh

348-shınıǵıw. Tekstti oqıń.

1. Men **otındı** () maydaladım. 2. **Kitaptı** ()

dostimnan () aldım. 3. Gáwhar **úkesin** () baqshağa apardı. 4. Jańadan otırǵızılǵan **tereklerge** () waqtı-waqtı suw jiberip turdım.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge qawıstırń ishine tiyisli sorawların qoyıń.

Kimdi?, neni?, kimgе?, nege?, kimnen?, neden? kimde?, nede?, kim menen?, ne menen?, kim tuwralı?, (haqqında?) ne tuwralı? (haqqında?) sorawlarına juwap beretuǵın gáp aǵzasın **tolıqlawısh** deymiz. Tolıqlawısh bayanlawısh aǵzanıń mánisin tolıqtırw ushın qollanıladı. Mısalı: Nurpolat **inisine** (kimgе?) kómeklesti. Men **aǵam haqqında** (kim haqqında?) oyladım.

349-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, tolıqlawıstırń astın sızıń.

1. Aǵashtı pıshqı menen kestım. 2. Miynet adamdı dańqqa bóleydi. 3. Shaxsánem súwretti jaqsı saladı. 4. Men topıraqtı oy jerlerge jaydım.

neni?

Úlgi: Bizler tapsırılǵan **jumıstı** isledik.

350-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına kerekli tolıqlawısh sózlerdi qoyıp, kóshiriń.

1. Muǵallım sabaqtı ... soradı. 2. Birge júrgen ... sıyla, húrmetle! 3. Bul kitap ... jazılǵan. 4. Bizirń xalqımız ... súyedi.

Kerekli toliqlawishlar: *joldasińdı, A. Dosnazarov haqqında, paraxatshılıqtı, Maqsetten.*

Úlgi: *Men joldasım menen (kim menen?) kinoğa bardım.*

1. Toliqlawishlardıń astın sızıń.
2. Sorawların qasına qawıs ishinde kórsetiń.

351-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp shıǵıp, pısıqlawish hám toliqlawishlardı tawıp, aytıp beriń, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Baǵdaǵı pisken miywelerdi terdik. 2. Kólde júzip júrgen úyreklerdi kórdim. 3. Bizler jazda toǵaydı araladıq. 4. Ayzada Arıwxan menen birge mektepke ketti.

352-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Toliqlawishlardıń astın sızıń.

1. Muǵallım gúrrińdi qızıqlı etip aytıp berdi. 2. Ol salmanı qazdı. 3. Ol jolda dostı menen ushırası. 4. Balalar ushın arnalǵan kitaplardı súyip oqıyman.

1. Gápтеgi toliqlawish sózler qaysı aǵzanıń mánisin tolıqtırıp tur?

koncert

353-shinigiw. Kimdi?, neni?, kimgе?, nege?, kim menen?, ne menen? sorawlarına juwap beretuđın tolıqlawısh sózlerdi qatnastırıp, birneshe gáp qurap jazıń. Tólıqlawıshlardıń gápte qaysı aǵzanıń mánisin tolıqtırıp turǵanın aytıp berıń.

§ 44. Anıqlawısh

354-shinigiw. Kóshirip jazıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózler qanday sorawlarǵa juwap berip tur.

1. **Uzin** (qanday?) terektiń shaqaları shayqalıp tur. 2. **Meniń** (kimniń?) inim baqshaǵa qatnaydı. 3. Jıynalıs **usi** (qaysı?) jerde boladı. 4. Kún dógerекке **nurli** (qanday?) sáwlesin shashıp tur.

Qanday?, qaysı?, qansha?, neshe?, ne-shinshi?, kimniń?, neniń? sorawlarına juwap beretuđın gáp aǵzasın anıqlawısh deymiz. Anıqlawısh kóbinese anıqlaytuđın sóziniń aldında keledi. Anıqlawısh ózinen sońǵı sózdiń **belgisin, sanın, túr-túsin, kimgе yamasa nege tiyisli ekenin** bildirip, anıqlap keledi. Mısalı: Bazarda **túrli** (qanday?) jemisler bar. **Meniń** (kimniń?) inim oynap atır. Klasta **jigirma segiz** bala oqıydı.

355-shinigiw. Kóshirip jazıp, anıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Bizin sanatoriyamizdin miyweli bagı bar.
2. Keshki salqın samal esip tur.
3. Azanda oqıwğa baratırğan balalardin shadlı dawısları esitilip tur.
4. Bizin klasta otız bes bala oqıydı.

1. Tiysisli sorawların anıqlawısh sózlerdin üstine jazır.

356-shınıǵıw. Kóp noqattın ornına anıqlawısh sózlerdi qoyıp, kóshirip jazır. Anıqlawıshlar qaysı sózdi anıqlap tur?

1. Nókiske ... jaylar salındı.
2. Terektiń ... japıraqları sarǵaya basladı.
3. Terek astındaǵı sayamanda ... bala oynap júr.
4. Keshke qaray ... jawın jawdı.
5. Esik aldındaǵı ... iyisi ańqıp tur.

Kerekli anıqlawıshlar: *jasil, biyik, hám, sulıw, úsh-tórt, kúshli, gúldin.*

357-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazır. Anıqlawıshlardı tawıp, astın sızır. Sorawların qoyır.

1. Qúdiretli Ózbekistan Respublikasınıń dańqı, abıroyı arta bersin!
2. Menin aǵam Xalıq bilimlendiriw ministrliginde isleydi.
3. Úshinshi klasta otız eki bala oqıydı.
4. Qustın eti mazalı boladı.

minut

358-shınıǵıw. Gápplerdi oqıp shıǵır.

1. Gúzdiń salqın samalı esip tur. 2. Alista eki adam júrip kiyatır. 3. Quyash nurlı sáwlesin shashıp tur. 4. Apamnıń tórt aqlıǵı bar.

1. Anıqlawısh sózlerdi tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.
2. Anıqlawıshlardıń qaysı sózdi anıqlap turǵanın aytıp berıń.

359-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. **Qanday?, qaysı?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdiń astın sızıń.

1. Men — ǵárezsiz eldiń ádiwli perzentimen.
2. Jazdıń jaǵımlı samalı adamǵa ráhát baǵıshlaydı.
3. Ádepli oqıwshı ata-anasına sóz keltirmeydi. 4. Bul mektepte elge belgili ilimpazlar oqıǵan.

1. Anıqlawıshlardıń qaysı sózdi anıqlap turǵanın aytıp berıń.

§45. Pısıqlawısh

360-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berıń.

1. Samolyot **tez** (qalay?) hawaǵa kóterildi.
2. Ájaǵam **awılǵa** (qayda?) ketti. 3. Dárya **iyrimlenip** (qalay?) aǵıp tur. 4. Rayxan tapsırmanı **qunt penen** (qalay?) orınladı. 5. Poezd **Tashkentten** (qaydan?) **Nókiske** (qayda?) keldi.

Qayda?, qaydan?, qalay?, qáytip?, qashan? sorawlarına juwap beretuǵın gáp aǵzasın **pısıqlawısh** deymiz. Pısıqlawısh feyil-den bolǵan bayanlawısh aǵzanıń mánisin keńeytedi hám is-hárekettiń ornın, waqtın, is-harekettiń qalay isleniwın bildiredi. Mısalı: Bizler **qalaǵa** (qayda?) bardıq. Ol jumıstı **shaqqan** (qalay?) isleydi. Poezd **keshte** (qashan?) júredi.

Berilgen mısallardaǵı **qalaǵa, shaqqan, keshte** pısıqlawıshları **bardıq, isleydi, aǵıp tur, júredi** bayanlawısh aǵzalarınıń mánisin keńeytip, túsindirip tur. **Qalaǵa** pısıqlawıshı bayanlawısh aǵzanıń ornın, **shaqqan** pısıqlawıshı bayanlawısh aǵzanıń is-hárekettiń qalay isleniwın, **keshte** pısıqlawıshı bayanlawısh aǵzanıń waqtın bildiredi.

361-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Mallar óriste jayılp júr. 2. Bizler rayonnan awılǵa qayttıq. 3. Ayjamal úyden juwırıp shıqtı. 4. Ol pát penen sırǵanadı. 5. Shaxsánem sabaqtı ıqlası menen tıńladı.

qáytip?

Úlgi: *Morıdan tútın* **buwdaqlanıp shıǵıp tur.**

1. Pısqılawıshlardıń tiyisli sorawların ústine jazıp kórsetiń.

362-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Bizler usı mektepte oqıymız. 2. Mekteptiń átirapına túrli gúller egildi. 3. Murat tóbeshikke minip dógerekke qaradı. 4. Mashina úydiń tusında birden toqtadı.

1. Pısqılawısh hám anıqlawıshtıń astın sızıń hám olardıń bir-birinen ózgesheligin ayıp beriń.

363-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Dúrdana, Aydana menen quwırshaq teatrına ketti. Teatrda Shaxsánemdi kórdi. Quyash jarqırıp nurın shashıp tur. Feriyza keshte úkelerin oynattı.

1. Pısqılawısh hám tolıqlawıshtıń astın sızıń.
2. Sorawların ústine jazıp kórsetiń.

364-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Ishinen pısqılawıshtı tabıń.

1. Paxtalar jawdırasıp ósip tur. 2. Multfilm saat jetide baslanadı. 3. Bizler erteńine aǵam menen Tashkentke kettik. 4. Xojeliden Nókiske arnawlı avtobus júredi. 5. T. Jumamuratov Moynaqta tuwılǵan.

1. Pısıqlawısh qaysı sózdiń mánisin keńeytip turǵanın aytıń.

365-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Ol mektepten úyine aqırın kiyatır. 2. Mashina mekteptiń tusında birden toqtadı. 3. Búktiń astınan qoyan zońq ete qaldı. 4. Qaladan kolledjge avtobus penen bardım. 5. Birazdan soń Tashkentten Nókiske samolyot kelip túsedı.

Úlgi: *Bizler usı mektepte* (qayda?) *oqıymız.*

1. Pısıqlawıshqa tiyisli sorawların úlgidegidey etip kórsetiń.

366-shınıǵıw. «Mektep» degen temada qısqasha gúrriń jazıń. Gúrrińdegi gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların tawıp, tiyisli sorawların qoyıń. Olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıp beriń.

Sorawlar:

1. Gáp dep nege aytamız? Gáp mazmunına qaray neshege bólinedi. Mısallar keltirip dálilleń.

2. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları dep nege aytamız?

3. Toliqlawısh dep nege aytamız? Mısallar keltiriń.

4. Anıqlawısh dep nege aytamız? Ol qaysı aǵzanı anıqlaydı?

5. Pısıqlawısh dep nege aytamız? Pısıqlawısh qaysı aǵzanıń mánisin keńeytip keledi?

§46. Gáptiń birgelkili aǵzaları

367-shınıǵıw. Tómente berilgen gáplerdi oqıp shıǵıń.

1. **Aygúl, Tamara** birge oqıydı. 2. **Gúlsara** dosları menen **júdá tatiw, dos.** 3. Baǵda **alma, anar, ánjir** hám **júzim** ósip tur. 4. Kombayn **oradı, jıynaydı** hám **túyekleydi.**

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdarıń.
2. Tiyisli sorawlar qoyıń.

Gápte izli-izinen dizbeklese baylanısıp, bir sorawǵa juwap beretuǵın gáp aǵzaların **gáptiń birgelkili aǵzaları** deymiz. Birgelkili aǵzalar eki hám onnan da kóp túrinde dizbeklesip keledi. Mısalı: Mende **qaǵaz, qálem** hám **óshirgish** (ne?) **bar.** Aziza jaqsı **pishedi** hám **tigedi** (ne qıladı?).

368-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıń, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Seyitmurat mashina menen Xojelige, Shomanayǵa barıp qayttı. 2. Men juwındım, kiyindim hám awqatlandım. 3. Bizde aq tal, qara tal, májnún tal ósedı. 4. Awǵa sazan, shortan hám shabaq tústi.

ne qılındı?

Úlgi: Chay **demlendi** hám **ishildi.**

1. Birgelkili aǵzalardıń qaysı sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıp berıń.

Birgelkili aǵzalar gápte bir aǵzaǵa qatnaslı bolıp baylanısadı. Mısalı: Muǵallım **sóyledi, jazdı** hám **túsindirdi**. Direktor **muǵallimlerdi** hám **oqıwshılardı** bayram menen qutlıqladı.

Birinshi mısalda **sóyledi, jazdı** hám **túsindirdi** degen birgelkili aǵzalar **muǵallım** degen baslawısh aǵzaǵa qatnaslı bolıp kelip tur. Al, ekinshi mısalda **muǵallimlerdi** hám **oqıwshılardı** degen birgelkili aǵzalar **qutlıqladı** degen bayanlawısh aǵzaǵa qatnaslı bolıp qollanılgan.

369-shınıǵıw. Oqıń.

1. Bıyl Ázima, Anipa hám Almagúl lagerde birge dem aldı. 2. Úyge uzın boylı, sarı sınılı, domalaq júzli bir jigit keldi. 3. Ol inisine hám qarındasına ǵamxorlıq etedi. 4. Húkimet úyiniń aldında aq, sarı, qızıl gúller ósip tur.

1. Gáplerdegi birgelkili aǵzalardı tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.
2. Bulardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenligin túsindirıń.

370-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Atası aqlıǵına kóylek hám shalbar ákelip berdi.

2. Sultan menen Ájiniyaz haywanat baǵına bardı.
3. Haywanat baǵında jolbarıstı, arısladı, ayıwdı kórdim.
4. Báhárdе ǵazlar, úyrekler kele baslaydı.

Birgelkili aǵzalar bir-biri menen **dánekerli** hám **dánekersiz** baylanısadı.

Hám, jáne, ya qusaǵan dánekerler birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelse, aralarına útir qoyılmaydı. Misalı: Men dáryadan **sazan** hám **ılaqa** usladım. Ol **oqıdı** jáne **sóyledi**. Bul sorawǵa **Ayparsha** ya **Aysara** tolıq juwap beredi.

371-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar kitap hám dápterin tayarladı.
2. Bul jumıstı Jamal ya Miywagúl isley aladı.
3. Men tuwılıp ósken jerimdi hám xalqımdı súyemen.
4. Asannıń tártibi, minez-qulqı hámmege órnek.

1. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıń, sorawların qoyıń.
2. Sózlerdi baylanıstırıp turǵan dánekerlerge itibar beriń.

372-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Birgelkili aǵzalardıń sorawların qoyıń, qaysi aǵzaǵa qatnaslı ekenin túsindirıń.

1. Ata-analar jıynalıısına aǵası ya apası baradı.
2. Paraxat oqıdı hám sóyledi.
3. Bıyl erik, shabdal hám almalar jaqsı miywe berdi.
4. Ámiwdárya hám Sırdárya xalqımızdıń iygiligi ushın xızmet etedi.

Birgelkili aǵzalar dánekersiz baylanissa, aralarına útir (,) qoyiladı. Mısalı: Ol **oqıdı, jazdı.** Men **Erpolattı, Niyetbaydı** stadionda kór-dim.

373-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalarǵa tiyisli sorawların qoyıń.

1. Qurılıstıń basına gerbish, hák, qum, tas, aǵash, cement tez-tezden jetkerilip turıldı. 2. Jay órildi, sıbaldı, bastırıldı. 3. Sútten qaymaq, may alınadı. 4. Qatıqtan irimshik, toraq islenedi. 5. Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxoja — qaraqalpaq xalqınıń súyikli shayırları.

1. Bul sózlerdiń qanday aǵza bolıp turǵanın aytıp berıń, dánekerli me ya dánekersiz be?

374-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Shabdal, ánjir, alshalar
Samal menen shayqalar,
Xosh tábiyat, sap hawa,
Saǵan shiyrin oy salar.

(Tolıbay Qabulov).

1. Birgelkili aǵzalardı tawıp, sorawlar qoyıń. Olar qaysı sóz shaqabınan bolǵanın aytıp berıń.

375-shınıǵıw. Ózlerińiz kúndelikli turmıstan alıp, birgelkili aǵzaları **ya, hám, jáne** dánekerleri arqalı baylanısqa bes gáp qurap jazıń.

Sorawlar:

1. Gáptiń birgelkili aǵzaları dep qanday aǵzaǵa aytamız?
2. Birgelkili aǵzalar bir-biri menen qalay baylanısadı?
3. Birgelkili aǵzalardıń arasın **hám, jáne, ya** qusaǵan dánekerler baylanıstırıp kelse qalay jazıladı?

§47. Jıl boyı ótilgenlerdi tákirarlaw

376-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Hárbir gápte neshe sóz bar?

Artımızǵa qarap-qarap kiyatırmız. Kóz ushında bir arba kórindi. Há demey-aq ol da izimizden jetti. Arbakesh attıń dizginin tartıp toqtattı.

- Qayerge barasız?
- Kimniń úyine barasız?
- Dayımnıń úyine baraman.
- Onda min arbaǵa! — dep ol altaqtadan jerge tústi. Meniń arqamdaǵı qapshıqtı arbaǵa saldı. Keyin kempir apam ekewimizdi mindirdi.

(Óserbay Xojaniyazov).

1. Hárbir gáptiń keynine qanday irkilis belgileri qoyılǵan?

377-shınıǵıw. Qosıqtı yadlap alıń.

Óytip, bala, qıyqań bolma,
Is jaqpas, sıypań bolma.

Ata-anańdı kúydirip,
Oysız bolma, biyǵam bolma.
Jas basıńnan hayyar bolma,
Tayın asqa tayar bolma.
Ata-ana xızmetine,
Jumala, janayar bolma.

(*Tólepbergen Mátmuratov*).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi dawıslı seslerdi aytıp berıń.
2. Qosıqtaǵı jup sózlerdiń jasalıwın túsindirıń.

378-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Bayram, fabrika, hárre, cement, kostyum, estafeta, elektr, duwtar, óner, óndiris, vagon, toǵaylıq, tegislik, dárya, dúnya, aǵash, gúrek, gújim, telefon, pochta.

1. Dawıslı seslerdiń astın bir, dawıssız seslerdiń astın eki ret sızıń.
2. Hárbir sózde neshe ses bar?

379-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına dawıslılardıń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. B...zler Qaratawd...ń tusına kelgende, q...yash jańa ǵana arqan boylı k...terilgen edi. 2. J...nibek áj...ǵam 6-klasta ...qıydı. 3. Bal...lar 8-mart — Hayal-qızlar bayramına arnalǵan keshede ...yınlar oynadı, qosıq ayttı.

1. Buwın qalay jasaladı? Yadıńızǵa túsiriń.

380-shinóiw. Qosıqtı oqırń.

Dańq taratqan kim dese,
Ustaz deymiz bárimiz.
Óytkeni, bizge mırń ese,
Súyikli siziń qádirińiz.

(Seydabulla Pirjanov).

Qosıқтағы **a-á, o-ó, u-ú, i-ı** háriplerin tawıp, olardıń bir-birinen ayırmassın aytıp berıń.

nochta

381-shinóiw. Kóshirip jazırń. Únli dawıssızdıń astın bir, únsiz dawıssızdıń astın eki sizıń.

Zaman, hákke, saqqız, shar, ğaz, qutan, kiyim, futbol, bala, zağara, salı, jaz, shawqım, hárre, vanna, fabrika.

1. Únli hám únsiz dawıssızlardıń bir-birinen ayırmashılığın túsindirıń.

382-shinóiw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Alaqay! Búgin azanda,
Biziń erik gúlledi,
Jağımlı-aw sonsha adamğa,
Eriktiń appaq gúlleri.

(Tájetdiyin Seyitjanov).

1. **L, m, n, ń, r, w, y** únli dawıssızlardı awızsha aytıp berıń.

2. Bul seslerdiń únsiz jubaylasları bar ma yamasa joq pa?

383-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń.

Tún. Palubanıń ústi. Jaǵımlı, xosh iyiske tolǵan taza hawa tula boyıńa jaǵıp baratır. Onı qansha jutsań da, sirá miyrıń qanıp toyatuǵın emesseń. Kem-kemnen kewliń ashılıp, boyıń jeńil tartadı. Kókirektegi yoshiń artadı.

(Aytbay Bekimbetov).

1. Gáplerdegi **b, p, d, t, g, k, ǵ, q, h, x, j, sh, z, s,** dawıssız seslerdiń astın sızıń.

2. Jubaylas seslerdi kestege túsiriń.

384-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń.

1. **Quwatbaydıń aǵası** ata-analar **jıynalıısına** qatnastı. 2. Olar **mallardı** juǵımlı ot-jem menen baǵadı. 3. Bul **kitaptı Amangeldiden** aldı. 4. Sultan **terektiń sayasında** dem aldı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbirin qosımtalardan defis (-) arqalı bólip, kóshirip jazıń.

2. Túbir hám qosımta dep nege aytamız?

385-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbir hám qosımtaların aytıp berıń.

Bir waqıtta **Tórtkózdiń ayaǵı** qattı **jerge** tiydi. Sonda onıń **jigeri tasıp** ketti. **Kózlerinde** ósh alıw **kegi** lawladı. Onnan aldınıraǵ **qurǵaqqa** shıǵıp jatırǵan qasqır da **tislerin** shıqıldatıp, ırıldap **ornınan** turdı.

(S.Anarbaev).

386-shınıǵıw. Oqırń.

Oyinshıq, oyın, túyin, túyinshik, miywe, bala, miyweli, balalıq, toǵay, toǵaylıq, terek, tereklik.

1. Dáslep túbir sózlerdi, keyninen dórendi sózlerdi izbe-iz kóshirip jazırń.

2. Bul sózlerdiń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berıń.

387-shınıǵıw. Úlgige qarap, tómendegi sózlerden birneshe túbirles sózler jasań. Olardı kóshirip jazırń.

Bas, jaz, ayt, bil, suw, jaz.

Úlgi: *balıq, balıqshı, balıqlı, balıqsız, balıqtay.*

388-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Pútkil álem jaqtı **dúnyanıń**
Jarasıǵı, kórki — adamlar,
Biz jasaǵan **planetanıń**
Qúdireti, erki — adamlar.

(Joldasbay Dilmuratov).

1. Qara hárip penen jazılğan sózlerdegi qosımtanı tabırń, bunıń qanday qosımta ekenligin aytıp berıń.

389-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Birikken sózlerdiń astın sızırń.

1. Aysulıw 4-klasta oqıp atır. 2. Ámiwdáryada suw mol bolsa, Qızketken kanalında da suw mol boladı. 3. Bizler Taxtakópir rayonınıń arjaǵındaǵı Bórshıtawdıń etegindegi awıllarda jasaymız. 4. Atqulaq, qarabaraq, aqbas, qırqbuwın hám shayshóp biziń jerimizde ósedı.

1. 4-gáptegi birgelkili aǵzalar qalay baylanısqan? Aytıp berıń.

390-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Jup sózlerdiń astın sızırń.

1. Topar-topar balalar baǵda seyil etip júr. 2. Bizler jerimizge azlı-kópli qawın-ǵarbız ektik. 3. Dáwletmurat jora-joldasları menen tez-tez muzeyge barıp turadı. 4. Men onıń menen júzbe-júz sóyles-tim.

1. Jup sózlerdiń qalay jalǵanǵanın aytıp berıń.

litr

391-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

Tárbiyashı, telefon, toǵay, paroxod, lyotchik, baǵman,

ekskursiya, chemodan, qirgawıl, salikesh, padashi, jawın, pochta, ekskavatorshı, kanal, chyotka, cirk, adam.

1. Dáslep kim? keyninen ne? sorawına juwap beretuğın atlıq sózlerdi kóshirip jazır.

392-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazır. Menshikli atlıqlardıń astın bir ret, ǵalabalıq atlıqlardıń astın eki ret sızır.

1. Jaqında ájaǵam Tashkent, Samarqand, Buxara, Nawayı, Úrgenish qalalarına jumıs babında barıp qayttı. 2. Qaraqalpaq xalqı óziniń súyikli shayırları — Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxojanıń shıǵarmaların súyip oqıydı.

393-shınıǵıw. Oqır. Qara hárıp penen jazılǵan sózler qanday sanda ekenin aytıp berir.

Jılqınıń uyqısı da qızıq. Ózge **mallar** jatıp uyqılasa, **jılqılar** túrgelip uyqılaydı. Ózi saq hám úrkek **jániwar**. Úrkip ketse, jelli ayaqlı **jániwarlardı** da qaytarıp alıwı qıyın.

(S. Muqanov).

394-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi úsh bette birlik hám kóplik sanda betler. Betlik jalǵawlarınır astın sızır.

Jazıwshı, shıpaker, perzent.

395-shınıǵıw. Qosıqtı oqır.

Jazıq jasıl jaylawlar,
Bolar súttiń bulaǵı,

Kóbeyer, oynar jánıwarlar
Buzaw, qozi, ilađı.

(Sağıydulla Abbazov).

1. Tartımlanğan atlıq sózlerdi awızsha ayıp berin.

396-shınığıw. Kóshirip jazın. Tartım jalğawlı sózlerdin astın sızın. **Dos** sózine qanday jalğawlar jalğananlığın túsindirin.

1. Men dostım menen birge mektepke bardım.
2. Menin tuwılğan kúnime barlıq doslarım jıynaldı.
3. Dostırdı egleme joldan qalmasın.
4. Dos dep sırındı aytpa, dostınnın da dostı bar.

qaharman

397-shınığıw. Kóshirip jazın.

1. Oqıwshılar muğallimnin sorawlarına tolıq juwap berdi.
2. Balalar Ibrayım Yusupovtin shıgarmaların súyip oqıydı.
4. Asfaltlanğan jol awldın shetindegi bağqa deyin baradı.

1. Ataw sepliginde turğan sózlerdin astın bir ret, iyelik sepliginde turğan sózlerdin astın eki ret sızın.

398-shınığıw. Qosıqtı tásirli etip oqrın.

Ay nurında jalt-jult etip japiraqlar,
Tereklerge bir ájayıp sán piter.
Taranıp-sılanıp hám sárwi tallar,
Tańnıń samalınan shayqalıp keter.

(S. Tájimuratov).

1. Seplik jalǵawında turǵan atlıq sózlerdi tabıń.
2. Jup sózlerdiń qalay juplasıp turǵanın túsindir.

399-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqıń.

Men atama jolbarıs tuwralı bir qansha sorawlar berdim. Ol jambaslap jatırǵan ornınan túrgelip otırdı.

— Maqsetjan, jolbarıs ańlardıń ishindegi eń kúshlisi boladı. Ol on eki jılda bir balalaydı.

— Ata, jolbarıs qasqırdan qorqa ma? — dep soradım. Yaq, balam, jolbarıs qasqırdan qorqpaydı. Onda qırq adamnıń kúshi, bir adamnıń júregi boladı.

(T. Tóremuratov).

1. Feyil sózlerdi tabıń. Tiyisli sorawların qoyıń.
2. Sizler jolbarıs tuwralı nelerdi bilesiz?

400-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdiń neshinshi bette, qaysı máhálde turǵanın aytıp berıń.

1. Japqa taza suw keledi. 2. Oǵan ústindegi kostyumı jarasıp tur. 3. Kóp uzamay-aq qońıraw qaǵıldı.

4. Balalar stadionda juwırıp júr. 5. Keshte elektr jaqtısı menen jumıs isledim.

1. Bunda feyil sózlerdiń neshinshi bette, qaysı máhálde ekenligin aytır.

401-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Betlik almasıqların tawıp, astın sızır. Qaysı seplikte kelgenin ústine jazıp túsindiriń.

Arıslan uyqılap atır edi. Onırń ústinen tıshqan juwırıp ótti. Arıslan oyanıp, onı uslap aldı. Tıshqan onnan ózin bosatıp jiberiwdi ótindi. «Eger sen meni bosatıp jiberseń, men de saǵan waqtı kelgende járdem etemen», — depti. Arıslan tıshqannıń ózi ne jaqsılıq etetuǵınına kúlse de, onı bosatıp jiberipti.

(Lev Tolstoy).

t.s.

Úlgi: *Ulbosın meni kórdi.*

402-shınıǵıw. Oqır. Kelbetlik sózlerdi tawıp, olarǵa tiyisli sorawların qoyır. Kelbetlikler qaysı sózdi anıqlap tur?

1. Jaǵımlı taza hawa kewlimdi kóterdi. Jan-jaqqa ájayıp tınıshlıq shókken. (A.B.).

2. Báhárdiń sulıw kúnindey,
Sulıw kún sirá barmeken!

Erikni sulw gúlindey,
Sulw gúl sirá barmeken!

(Tájetdiyín Seyitjanov).

403-shiníw. Kóshirip jazıp, kelbetlikni astın sızır.

Qırman-qırman zúraát,
Hadal miynet tabısı.
Bári jangá ráhát,
Xalqımnıń ar-namısı.

(Sağıydulla Abbazov).

1. Kelbetliklerdiń tiyisli sorawların qoyır.

404-shiníw. Kóshirip jazır. Sanlıq sózlerdiń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyır.

1. Alarmanğa altaw az,
Berermenge besew kóp.
2. Toyğan úyge toǵız kel.
3. Erinshektiń eki dostı bar,
Biri — uyqı, biri — kúlki.
4. Tórt ayaǵı menen at ta súrinedi.

(Naqıl-maqal).

405-shiníw. -aw -ew qosımtalarınń tiyislin qosıp jańa mánili sanlıq sóz jasań hám bul sózlerdi gáp ishinde keltirip jazır.

Bir, eki, úsh, tórt, bes, altı, jeti.

406-shınıǵıw. Oqıń. Ráwish sózlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Oı paytaxtıımızdaǵı 2-sanlı kóp tarmaqlı jas óspirimler sport mektebinde oqıydı.

Bul jerde oqıwshılar erkin gúres penen shuǵıllanadı. Olar jaqında Qaraqalpaqstan kóleminde ótkerilgen jarıslarǵa qatnastı. Jas sportshılar bárqulla jarıslarda joqarı orınlardı iyelep kelmekte.

1. Sizler sporttıń qanday túri menen shuǵıllanasız.

407-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli tirkewish sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Kitaptı oqıǵan ... oqıǵım keldi. 2. Oı mektepke ... joldasları menen sóylesip bardı. 3. Men xalqım ... xızmet etemen. 4. Jazıwshılar menen ushırasıw demalistan ... boldı.

Kerekli tirkewishler: *sayın, ushın, deyin, qaray, burın.*

408-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıp, ondaǵı sózlerdi aytıp berıń.

1. Suwda úyrek-ǵazlar júzedi, súńgiydi. 2. Gúlsara oqıdı jáne jazdı. 3. Búgingi jarısta Quwatbay ya

Niyetbay ozadı. 4. Balalar onı júdá húrmetleydi, sebebi onıń minezi jaqsı edi.

409-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Toliqlawıshlardıń astın sızır, sorawlar qoyır.

1. Ábdimurat inisin qushaqlap súydi. 2. Shamurat kitaptı taza saqlaydı. 3. Kitaptan hár túrli bahalı sózlerdi tabasań. 4. Bizler paraxatshılıqtı, doslıqtı súyemiz.

neni?

Úlgi: *Beknazar* **salmanı** *qazdı.*

410-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Anıqlawıshlardıń astın sızır.

1. Úlken qalalardı kórdim. 2. Salqın samal esip tur. 3. Kishkentay inisi úshinshi klasta oqıydı. 4. Awılда aqıllı balalar menen doslastım.

qanday?

Úlgi: Murat **biyik** dúmpekke shıǵıp turdı.

1. Anıqlawısh sózlerdiń sorawların ústine jazıp kórsetir.

411-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵır.

1. Bilimli erge nur jawar (Naqıl). 2. Kitap — adamnıń dostı hám bilimniń deregi. 3. Muǵallım oqıwshılardıǵa paydalı keńeslerdi berdi. 4. Balalar tánepiste asxanaǵa baradı.

1. Toliqlawishlardır (- - - -) hám anıqlawishlardır (~~~~) astın sızır. Tiyisli sorawlar qoyır.

412-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Pısıqlawishtır astın sızır.

1. Sol kúni Tashkentke samolyot penen ketti.
2. Závresh mektepten úyine áste-aqırın kiyatır. 3.
Aǵam — mektepte muǵallım. 4. Jaqsılıq jerde
qalmas (Naqıl).

qalay?
Úlgi: *Samolyot tez ushadı.*

1. Sorawların ústine jazıp kórsetır.

413-shınıǵıw. Oqıp shıǵır.

1. Jas balalar kewilli oynap júr. 2. Inim mektepten keldi. 3. Keshke qaray duman tarqadı. 4. Oqıwshılar Nókiske tańlawda qatnasıw ushın keldi.

1. Baslawish hám bayanlawish sózlerdi túsindirır.

414-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Birgelkili aǵzalardıń astın sızır. Qosıqtı yadlaır.

1. Sen tuwarsań aqıldı da,
Sulıwdı da, batırdı da.
«Xalıq» dep seniń atırdı da,
Kim qoysa da dana qoyǵan.

2. Ájiniyaz, Berdaq ótti,
Abbaz, Sadıq jırlap ótti.
Dárya bolıp haǵlap ótti,
Sol dáryanı jaǵalayman.

(I. Yusupov).

415-shınıǵıw. Hárbir gápten soń qoyılǵan irkilis belgilerine itibar berıń hám qoyılw sebebin túsindirıń.

Topıraǵımız qunarlı. Tayaq tússe de tamır urıp, japıraq jayadı. Bul xalqımızdıń ırısqa nesiybeli ekenligin ańlatadı.

Ana tábiyatımızǵa bar mehrimizdi kórseteyik. Jerimiz baǵ hám júzimzargá aylansın! Jurtımız abat bolsın!

416-shınıǵıw. Oqırń. Gáptiń aqırında (.,?!) belgileriniń qoyılw sebebin túsindirıń.

- Way, way basım!
- Ne ózi Qasım?
- Shaqtı hárregen.
- Hárre barmeken?
- Bar eken awa!
- Kelip shaqtı ma?
- Buzıpem uyasın.
- Onda ózińnen, Qasım!

MAZMUNÍ

§ 1. Gáp hám sóz	3
§ 2. Dawıslı hám dawıssız sesler	5
§ 3. Túbir sóz hám qosımta	15
§ 4. Dórendi sóz	19
§ 5. Túbirles sózler	22
§ 6. Qosımtanıń túrleri	27
§ 7. Birikken sózler	33
§ 8. Jup sózler	40
§ 9. Atlıq	49
§ 10. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar	52
§ 11. Atlıqtıń birlik hám kóplik túri	56
§ 12. Atlıqtıń betleniwi	58
§ 13. Atlıqtıń tartımlanıwı	62
§ 14. Atlıqtıń sepleniwi	69
§ 15. Ataw sepligi	73
§ 16. Iyelik sepligi	75
§ 17. Bars sepligi	77
§ 18. Tabıs sepligi	79
§ 19. Shıǵıs sepligi	81
§ 20. Orın sepligi	84
§ 21. Qospa atlıqlardıń imlası	86
§ 22. Kelbetlik.....	91

§ 23. Sanliq.....	99
§ 24. Almasiq	104
§ 25. Betlik almasiqlari	106
§ 26. Betlik almasiqlarini sepleniwi	110
§ 27. Feyil	113
§ 28. Feyildin betleniwi	117
§ 29. Feyildin mahalleri	121
§ 30. Házirgi mahál	122
§ 31. Keler mahál	127
§ 32. Ótken mahál	131
§ 33. Ráwish	135
§ 34. Waqit ráwishi	136
§ 35. Orn ráwishi	138
§ 36. Tirkewish	141
§ 37. Dáneker	146
§ 38. Gáp	149
§ 39. Xabar gáp	151
§ 40. Soraw gáp	152
§ 41. Úndew gáp	158
§ 42. Gáptin ekinshi dárejeli aǵzalar.	160
§ 43. Toliqlawish	161
§ 44. Aniqlawish	164
§ 45. Pisiqlawish	166
§ 46. Gáptin birgelkili aǵzalar.....	170
§ 47. Jil boyinsha ótilgenlerdi tákirarlaw.....	174

O'quv nashri

E. DÁWENOV, M. QUDAYBERGENOV, J. USPANOVA

ONA TILI

4-sinf uchun darslik

Qoraqalpoq tilida
«Qaraqalpaqstan» nashriyoti
Nukus — 2017

Redaktorlari
G. Pirnazarova, B. Zivarova

Xudojnigi
A. Jarimbetov.

Basıwǵa ruxsat etilgen waqtı 14.07.2017-j.
Formatı 70x90_{1/16}. Ofset qaǵazı. Tip «Pragmatica» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12, 14. Kólemi 12,0 b/t.,
14,04 shártli b/t., 7,5 esap b/t. **Nusqası** **dana.**
Buyırtpa № .

Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen baspa xızmeti
menen shuǵıllanıw ushın 2008-jıl 30-sentyabrde
AI №114 licenziyası berilgen.

«Qaraqalpaqstan» baspası. 230100.
Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekistan baspasóz hám xabar agentliginiń
«O'qituvchi» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde basıldı.

Ijarağa berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayın kórsetiwshi keste

№	Oqıwshı- nıń ismi, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası	Sabaqlıqtıń qaytıp tapsırılǵ'an- daǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qol tań bası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Sabaqlıq ijarağa berilgende hám oqıw jılınıń juwmaǵında
qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı
tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıldı.**

Jańa	Sabaqlıqtıń paydalanıwǵa birinshi berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sıziwlar joq.
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlıq ońlanǵan. Kóshken betleri qayta ońlang'an, ayırım betleri sızilǵan.
Qanaatlan- dırmaydı	Muqaba sızilǵan, ol jırılǵ'an, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlандırarsızlıq ońlanǵan. Betleri jırılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslang'an, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.